

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
Другий (магістерський)
Освітній рівень

«ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ
ГІДНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ».
Назва теми

Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність 053 «Психологія»

Шифр і назва спеціальності

Освітня програма «Психологія»

Номер індивідуального навчального плану студента

Виконала: студентка II курсу, група ППмз-21-1 _____ Н.Г.Асаян

Підпис

Ініціали, прізвище

Керівник доктор філософських наук,

Кандидат психологічних наук, професор _____ Т.В.Комар

Науковий ступінь, вчене звання

Підпис

Ініціали, прізвище

Нормоконтролер

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки

доктор психологічних наук, професор

_____ Є. М. Потанчук

Підпис

Ініціали, прізвище

_____ 2022 р.

АНОТАЦІЯ

Тема кваліфікаційної роботи «ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ»

Здобувач Асаян Ніна Геворгівна

Керівник Комар Таїсія Василівна

Кваліфікаційна робота включає 82 сторінки, 1 таблицю, 3 рисунки, перелік джерел посилання складає 73 найменування.

Ключові слова: самооцінка, гідність, особистість, молодший підлітковий вік.

Об'єктом дослідження є: психологічний зміст почуття власної гідності.

Предметом дослідження є: особливості розвитку почуття власної гідності дітей молодшого підліткового віку.

За результатами дослідження надано рекомендації щодо особливостей і можливостей розвитку власної гідності особистості у психолога – педагогічній взаємодії.

Одержані результати можуть бути використані в системі підготовки майбутніх фахівців психологічної сфери, зокрема, в дисциплінах «Психологія особистості», «Вікова психологія», при проведенні соціально-психологічної практики студентів.

Дипломник _____ Асаян Н.Г.

Дата подання кваліфікаційної роботи до захисту _____ грудня 2022 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ГІДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	7
1.1. Наукове дослідження проблеми гідності в полі етико-психологічних категорій.....	7
1.2. Психологічні механізми становлення гідності як змістовного компонента в структурі особистості.....	15
1.3. Самооцінка особистості як відображення якісної своєрідності її внутрішнього світу	28
1.4. Проблема розвитку гідності особистості у системі сучасної освіти.....	39
Висновки до першого розділу.....	40
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ГІДНОСТІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ.....	41
2.1. Психологічні моделювання процесу розвитку гідності особистості школяра у системі сучасної освіти.....	41
2.2. Методичні особливості процесу становлення гідності як особистісної якості.....	46
2.3. Емпіричне дослідження розвитку власної гідності дітей молодшого підліткового віку.....	52
Висновки до другого розділу.....	66
ВИСНОВКИ	68
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	68
ДОДАТКИ.....	73
ДОДАТОК А Бланк емпіричного дослідження почуття власної гідності.....	72
ДОДАТОК Б Самооцінка психічних станів (за Айзенком).....	77
ДОДАТОК В Шкала екзистенції	82

ВСТУП

Актуальність теми дослідження Проблема збереження Людини як унікальної цінності найвищого рівня в сучасних умовах повномасштабної війни боляче переживається народом України та всім цивілізованим світом. Сучасна ситуація загострила і забезпечила здійснення великих і довгострокових перетворень, націлених на оновлення, облагородження, піднесення головної та найвищої цінності та мети розвитку та прогресу суспільства, культури, цивілізації, всього буття – Людини. В умовах тоталітарного режиму багато десятиліть людину буквально відлучали, відчужували від самої себе, ламали, нівечили, принижували, примітивізували. В екстремальних умовах нинішнього часу започатковується й визначає перспективу рішучого повернення до самої себе, до цілісності свого розвитку, до своєї гуманної сутності, життєвої істинності, простоти та людяності.

У такі кризові періоди історії руйнуються оплоти законів і людство, здається, рухається назад до «шаленої» некерованої люті натовпу, до «рабської покірності стада». Але після будь-якої кризи настає період, коли деспотизм застаріває і остигає. «З кожною новою людиною народжується нова совість, і хтось завжди згадає про свій духовний обов'язок – відновлення давньої боротьби за невід'ємні права людства та людяності; знову і знову Кастелліо підніматиметься на боротьбу проти всякого Кальвіна і захищатиме суверенну самостійність переконань від будь-якого насильства». [260, С. 533-534].

У переломні та кризові періоди у розвитку суспільства особливий інтерес виникає до проблем особистісного розвитку, коли кожна людина несе набагато більшу відповідальність за саму себе, сама змушена шукати відповіді на запитання: «Якою бути?», «Що робиш у житті?». У час боротьби і звільнення сучасного українського суспільства утверджується свобода нації і особистості, постає питання про формування гідності людини як суб'єкта індивідуальної свободи, виникає потреба в духовності людей, як основі здатності самостійно приймати відповідальні рішення у ситуаціях морального вибору, прогножуючи їх перебіг та наслідки.

Гуманістична орієнтація сучасної освіти передбачає науково-методичну розробку проблем, пов'язаних з формуванням у зростаючої людини ставлення до самої себе як соціально значущої особина на основі почуття власної гідності. Представниками гуманістичної психології проголошена декларація про гідність особистості кожного (А.Адлер, Р.Бернс, А.Маслоу, К.Роджерс, Е.Еріксон та ін.). Дослідження психології особистості людини дозволяють розглядати гідність як найважливішу моральну якість і вище моральне почуття, що поєднує особистісну цілісність, інтегративність людської реальності. Умови для визрівання гідності дитини розглядаються на практиці в педагогічних системах В.Сухомлинського Ш.Амонашвілі та ін.

Соціальні потрясіння у суспільстві та руйнування етичних традицій різко знизили рівень моральних відносин. Школярі відтворюють навколишню моральну і аморальну поведінку, не знаючи інших норм етичного життя. У період духовного розпаду, технократизму та меркантилізму, утилітаризму моральності проблема збереження цінності Людини та її здатності залишатися людиною у будь-яких умовах та обставинах життя стає найбільш актуальною. Сьогодні виникла і дедалі більше усвідомлюється потреба у процес виховання гідності особистості школяра.

Період соціального розвалу та духовного вакууму сприяв поширенню вульгарного тлумачення категорії гідності: володіння грошима, владою, силою. Поняття «крутий» та поняття «гідність» інтерпретуються як ідентичні. Поряд з цим, гуманістична філософія, гуманістична психологія та гуманістична педагогіка відзначають здатність гідності зумовлювати основні загальнолюдські цінності, які є ядром гідності особистості, а гідність – провідною цінністю, «платформою» над якою надбудовуються загальнолюдські цінності Істини, Любові, Добра, Краси, ін Система ціннісних орієнтацій пов'язана зі смисловими відносинами особистості. Важливим тут є питання про гідність як необхідну умову свідомості людського буття, свідомого чи несвідомого прагнення тієї цінності, заради чого варто жити. Гідність відображає моральне ставлення людини до самої себе і суспільства до індивіда. Тим самим, в новій парадигмі соціального мислення правомірна теза про те, що здійснення гідності припускає

встановлення справді людських умов діяльності і співіснування людей. У цьому виявляється соціальність і інституційність такої якості як людська гідність.

У науково-психологічних працях природа гідності людини висвітлюється через: самоствалення (І. Бех, О. Колишко, К. Роджерс, С. Рубінштейн, Н. Сарджвеладзе, І. Чеснокова та ін.); самоцінність й самоповагу (Ч. Кулі, В. Маралов, В. Савельєв, В. Сафін та ін.); моральну самосвідомість (М. Боришевський, Б. Братусь, Р.Павелків, В. Столін та ін.).

В руслі досліджень психології особистості гідність розглядають як вищу цінність, найважливішу моральну якість, яка інтегрує суб'єктивну реальність, (О. Асмолов, Є. Ісаєв, О. Леонт'єв).

В зарубіжній психології аспекти власної гідності розглядали Ч. Кулі (через структуру «дзеркального Я»), Г. Олпорт (специфіка зрілості особистості), А. Маслоу (в рамках потреб особистості), К. Роджерс (через самоприйняття особистості), Дж. Хетті (самоствалення особистості).

Неоднозначність розуміння феномена гідності в сучасній науковій психології, аксоціально-психологічних чинників розвитку почуття власної гідності особистості зумовили тему нашого дисертаційного дослідження: **«Психологічні особливості розвитку почуття власної гідності у дітей молодшого підліткового віку».**

Об'єктом дослідження є: психологічний зміст почуття власної гідності.

Предметом дослідження є: особливості розвитку почуття власної гідності дітей молодшого підліткового віку.

Метою дослідження є дослідження динаміки почуття власної гідності в психологічній практиці

Відповідно до мети дослідження були визначені наступні його **завдання:**

1. Проаналізувати науково - теоретичні підходи до розуміння проблеми власної гідності особистості.

2. Виявити особливості розвитку власної гідності у дітей молодшого підліткового віку.

3. Провести емпіричні дослідження розвитку власної гідності особистості молодшого підліткового віку у освітній взаємодії.

4. Надати рекомендації щодо особливостей і можливостей розвитку власної гідності особистості у психолого – педагогічній взаємодії.

Практичне значення дослідження виявляється в можливості використанні матеріалів кваліфікаційного дослідження в системі підготовки майбутніх фахівців психологічної сфери, зокрема, в дисциплінах «Психологія особистості», «Вікова психологія», при проведенні соціально-психологічної практики студентів.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі Хмельницької гімназії. В дослідженні взяли участь 68 учні молодшого підліткового віку та вчителі.

Апробація результатів дослідження відбувалась шляхом публікації статті на тему: «Психологічні особливості становлення особистісної гідності у освітньому просторі сімейної взаємодії» в в збірнику матеріалів The 2nd International scientific and practical conference “Science and innovation of modern world” (October 26-28, 2022) Cognum Publishing House, London, United Kingdom. 2022; обговорення доповіді «Психологічні засади розвитку гідності особистості як фундаментальної цінності сучасної освіти» на круглому столі АПНУ.

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, переліку джерел посилання (73 найменувань) та трьох додатків. Загальний обсяг дипломної роботи – 82 сторінки тексту (основна частина – 67 сторінок).

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ГІДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.

1.2. Наукове дослідження проблеми гідності в полі етико-психологічних категорій.

В історичному плані поняття «гідність» зазнавало певних смислових змін. Вже в античному світі, в епоху рабовласництва спочатку стихійно, а потім свідомо у людини складається уявлення про свою значущість як природну та соціальну істоту. Поняття «гідність» використовують як спеціальний термін для позначення позитивних аспектів. Представники сократичної школи давньогрецької філософії кініки вважали основним принципом моральної чесноти відмову від прагнення до багатства та чуттєвих насолод. Вони проголосили збереження незалежності та внутрішньої свободи найпершим обов'язком та кінцевою метою життя людини. «Добродій, - навчав Сократ, - не навіювання богів, а обґрунтоване знання того, що дійсно добре і що робить людину здатною жити, не витісняючи інших, а, ставлячись до них справедливо: здатним служити суспільству, а не собі одному. Без цього суспільство не мислимо» [113, С. 86].

Після Сократа проблемою людини у давнину займалися Епікур, Платон, Аристотель, Квинтиліан. Платон закликає шукати підстави вчинків людини в особливостях її душі, а не у зовнішніх умовах. Центральною темою платонівських трактатів була ідеальна людина - фізично розвинена, з сильним волевим характером. Платон шукав основи морального світу - в Ідеї, закладеної в устрої світового життя, але не виражається в ній цілком виразно. Ідею автономної особистості Платон відкидає, що вимагає розчинення індивіда в державі [181, С. 52, 53].

Аристотель пояснення моральних понять шукав у не в вищому Розумі і над світом Ідей, а дійсному житті людей: у шуканнях свого щастя і користі й у розумі людини. Аристотель вчив, що «одна тільки справедливість із усіх чеснот полягає у благові, яке приносить користь іншій особі». В античному суспільстві вважалося, що не кожна людина має право претендувати на володіння гідністю.

Найважливішим критерієм соціальної значущості людини вважалося її матеріальне становище. «Бідний може бути чудовим, - писав Аристотель, - оскільки не має коштів пристойно витратити багато грошей, і якщо він намагається бути ним, він дурень, бо це зовсім відповідає його гідності» [16, з. 14]. Цікаво відзначити, що таке розуміння пройде через віки і збережеться до наших днів.

Як наукова категорія «гідність» розроблялася вперше представниками римського стоїцизму - Сенекою, Епіктетом, Марком Аврелієм, які вже тоді стверджували, що гідність - найвища людська цінність, без якої життя втрачає сенс.

«Не те шкода, - каже Епіктет, - що людина народилася чи померла, що вона втратила свої гроші, вдома, саме все це не належить людині. А то шкода, коли людина втрачає справжню власність – свою людську гідність» [243, С.76]. Стоїки ставили за мету дати людині щастя, розвиваючи в ньому чесноту, яка полягає в житті, згідному з природою і одночасно з розвитком розуму і з пізнанням життя всесвіту. Основна думка стоїків була та, щоб знайти основи моральності у розумі людини. Вони вважали, що людина має побудувати свою філософію та свою моральність на знанні: на пізнанні самого себе та всієї природи.

Інший зміст знаходить поняття «гідність» із зародженням та розвитком християнства, яке оголосило всіх людей рівними перед Богом. За початковою християнською ідеєю, гідність людини полягає в ній самій, створеній «за зразком і подобою Божою». Біблійні заповіді вимагали від кожної людини моральної досконалості «як досконалий Отець наш небесний». Найважливішим правилом кожного християнина було обов'язкове прагнення подолати свої погані властивості та якості: злість, гнів, заздрість, підступність, жадібність. Моральні принципи християнства містять у собі низку вимог, дотримання яких призводить людину до набуття чеснот, які становлять основу гідності особистості. Головною гідністю людини вважався аскетичний спосіб життя, а основним засобом його підтримки була боротьба зі своєю початковою гріховною природою, внутрішнє очищення та духовне сходження до божественної досконалості. Найбільш впливовим представником схоластичної етики середньовіччя був Хома

Аквінський, який визнавав, що кожна людина має свободу волі, але для того, щоб бути справді моральною, їй потрібна божя допомога: людина не здатна творити добро сама. Середньовічна проповідь релігійної слухняності та покірності долі прирікала віруючих на пасивне ставлення до своєї соціальної значущості.

Морально обумовлений підхід до інтерпретації уявлення про гідність особистості знову почав складатися епоху Відродження, як у свідомості стверджується ідея високого призначення кожної людини, незалежно від її станової приналежності. Цей винятковий інтерес до людини дав назву і провідній ідейній течії у Відродженні – гуманізму (від лат. homo, humanus – людина, людяна) – і позначив її зміст. У сфері наук про людину народжується нове розуміння людини, вплив якої відчутно у всіх галузях культурного життя. Людина як така та її обов'язок, чи борг землі, громадське буття людини і пов'язані з нею норми моралі, виховання людини - головні проблеми, котрі займають гуманістів XIV - го століття і більшої частини XV - го століття.

Першим гуманістом Відродження був Данте, і початок гуманістичної позиції від нього, хоча не можна забувати, що коріння гуманістичної позиції як соціально - філософського явища закладено ще Сократом. У «Божественній комедії» Данте вперше показує пізнання людиною себе: кола пекла — це «частини» людської душі.

Змінивши колишні уявлення про земне життя, мир і людину, гуманісти повному осмислюють обов'язок людини на землі. Ці міркування про людину знаходять своє вираження в понятті «гідність», яке включає уявлення про особливе місце і призначення людини при її принциповій відмінності від інших живих творінь на землі.

Гуманістична думка, зберігаючи середньовічне поняття «образу і подоби», дає гідності світське тлумачення, засноване на розроблених у гуманізмі уявлення про людину і світ.

Італійський гуманіст Франческо Петрарка, подібно до Сократа, спустив філософію з неба на землю і в полеміці зі схоластиком проголосив Людину головним об'єктом пізнання філософії та всіх наук. Найважливіше знання для людини - це знання про неї саму: що вона така, для чого існує, куди йде? Він

пропонує і спосіб пізнання людини - самопізнання, блискучий досвід якого він явив світові своїми трактатами, листами, поезією. Самопізнання для Петрарки - це пізнання людини в межах його людяності, у всій його людській специфіці, з усією його складним і багатим душевним життям [161, С. 8].

У роботі «Про засоби проти будь-якої долі», однієї з найпопулярніших книг у XV - XVI ст., Першої з робіт Петрарки, виданої друкарським способом, у діалогах між Розумом і Скорботою обговорюються дві найважливіші для гуманістів проблеми - проблема шляхетності як власного надбання людини, набутого славними діяннями, знаннями та творчістю, та проблема гідності як особливого місця та призначення людини в порівнянні з іншими творіннями Бога. Вже намічалось розведення смислового значення категорії: те, що «коштує» людина, і те, де він «коштує». Петрарка відкриває обговорення цієї теми, яка знайде свій розвиток у роботах у Фаціо, Манетті, Піко делла Мірандола та гуманістів XVI ст.

Дещо інше розуміння гідності складається у Джованні Піко делла Мірандоли. Гідність людини полягає у Піко у його здібності шляхом вільного вибору самовизначення. При творенні світу, пише гуманіст в «Мова про гідність людини», Бог не дав людині ясно певної сутності природи, але дав їй вільну волю і зародки будь-якого способу життя. Людина має право вибирати між різними природами чи шляхами життя. Він може низько впасти і високо піднятися. Маючи свободу вибору, людина у цьому виборі себе формує. Піко по-своєму розуміє біблійне оповідання про створення Богом людини. Борг людини - вибрати вищу форму морального та інтелектуального життя, але тільки тоді, коли обрано та реалізується можливість гідності людини [161, С. 17].

Всі ці вагомні спроби розглянути людину саму по собі та її буття в суспільстві пронизані вірою в людину, у її здатність досягти гармонійних стосунків з людьми, суспільством та державою, у її вмінні вдосконалити та прикрасити світ, продовжуючи справу Бога. І все ж таки гуманісти виходили, швидше, не з суцього, а з належного, говорили про те, що має бути. Весь гуманізм був, по суті, педагогічний, він був одним великим Настановою людству.

У Новий час, за умов капіталістичного способу виробництва, людина приходить об'єктивно до усвідомлення своїх власних зусиль у своїй життєдіяльності. Починаючи з М. Коперника та Д. Бруно, людство починає переглядати свої зв'язки зі світом, відкриваючи силу людського розуму та утверджуючи людський розум.

Дуже категорично ставили питання соціальної значимості кожної людини, визнання її гідності прогресивні мислителі цього часу Ф.Вольтер, Ж.Ж. Руссо, Д. Дідро, П. Гольбах, Г. Фихте та інших. Вони пов'язували гідність особистості природними правами розвиток своїх життєвих сил і здібностей, розглядаючи свободу та соціальну рівноправність як найважливіші умови. Ж.Ж. Руссо писав, що відмовитися від своєї свободи - це означає зректися своєї людської гідності, від прав людської природи, навіть від її обов'язків. Неможливе жодне відшкодування для того, хто від цього відмовиться» [206, С. 156].

У ранній період вільного підприємництва виникають об'єктивні передумови на формування нового ставлення до гідності особистості. В етичному лексиконі це поняття не вказує на стану приналежність людини, а виступає як критерій результатів життєдіяльності індивіда, рівня його індивідуальної моральності. Як зазначає А. Титаренко, «намічається поворот до внутрішнього світу людини. Виникає потреба у новому типі морального свідомості, орієнтованому зсередини, психологічно функціонує як індивідуалізований регулятор поведінки людини, усвідомлюваний нею самим як щось глибоко внутрішньо особистісне, як внутрішній наказ боргу, голос совісті. Імперативність такої зрілої моральної свідомості поєднана передусім не із зовнішніми санкціями суспільства, страхом нагляду тощо, а внутрішніми контрольними механізмами, які сам суб'єкт ототожнює зі своєю потаємною сутністю як самостійної, самозаданої істоти. «Не можу інакше!» - ось могутня, всевладна формула внутрішньої імперативності, властива моральному свідомості, зорієнтованому зсередини» [241, С. 110].

Саме в цьому ключі розглядали сутність гідності представники німецької класичної філософії, розводячи такі поняття як «зовнішнє» та «внутрішнє» гідності.

I. Кант вважав, що гідність людини полягає в її моральності, бо вона суть самої людини і «не допускає заміни себе чимось іншим як еквівалент». Вважаючи судження «інших про нашу гідність» спонукальною причиною моральності, Кант пов'язував почуття власної гідності з обов'язками людей «стосовно себе». На думку філософа, моральне ставлення людини до себе «полягає не в тому, щоб гарно одягатися, хоча все має бути охайним; не в тому, щоб задовольняти свої пристрасті і схильності — навпаки, слід виявляти поміркованість і помірність, — а в тому, щоб людина мала відому внутрішній гідність, що надає їй шляхетності порівняно з усіма іншими створіннями; його прямий обов'язок - не зрікатися цього загальнолюдського гідності у своїй власній особі... Обов'язок стосовно себе полягає у тому, щоб людина дотримувалася людське гідність у собі... Тільки людську гідність може утримати юнака у належних межах» [96, С. 293 – 294]. Ця думка ключової ролі гідності, на жаль, буде історично забута.

Західноєвропейські філософи ХІХ - го століття, виділяючи гідність серед найважливіших моральних цінностей людини, звернули увагу на їх особистісну приналежність, що характеризує соціальну значимість конкретного індивіда безвідносно його станового походження.

Берегти, стверджувати, розвивати, піднімати свою людську гідність — особливо гостро ставиться ця проблема у ХХ столітті, коли у суспільстві виникає низка протиріч економічного та соціального характеру, настають періоди політичних криз, безвихідь в особистісному розвитку цілих поколінь людей.

Більшість філософів - гуманістів дотримуються оптимістичних поглядів, виставляючи на перший план у соціальній реалізації людини усвідомлення та здобуття ним своєї людської гідності. Про це говорять представники екзистенціалістичної філософії К. Ясперс, А. Камю, Ж. П. Сартр. Потрапивши в критичне становище, людина звільняється від умов, що раніше сковували його. При цьому він найбільш глибоко усвідомлює себе, свою сутність та людську гідність.

Відповідно до принципів екзистенціалізму, знаходячи себе як екзистенцію, людина набуває свободи. У свою чергу свобода полягає в тому, що

людина не формується в результаті природної чи соціальної необхідності, а формує себе сама, кожною своєю дією та вчинком. Тільки в цьому випадку вільна людина нестиме відповідальність за все досконале нею, а не виправдовуватиме свою поведінку збігом обставин або впливом чужої волі. У цьому полягає моральна гідність. Прихильники екзистенціалізму захищали самоцінність людини як суспільної істоти, які вперше оголосили вищою соціальною цінністю не людини взагалі, а конкретного індивіда, здатного до самореалізації та самоствердження.

У період гуманістичних трансформацій у світі та суспільстві особливого значення набуває становлення та утвердження власної гідності особистості. Період соціального розвалу та духовного вакууму сприяв поширенню вульгарного тлумачення категорії гідності: володіння грошима, владою, силою. Поняття «крутий» та поняття «гідність» інтерпретуються як ідентичні.

Поряд з цим, гуманістична філософія, гуманістична психологія та гуманістична педагогіка відзначають здатність гідності зумовлювати основні загальнолюдські цінності, які є ядром гідності особистості, а гідність – провідною цінністю, «платформою» над якою надбудовуються загальнолюдські цінності Істини, Любові, Добра, Краси, ін Так, Л.Г. Тульчинський вважає, що гідність особистості – «це своєрідний фільтр», що реалізує вибірковість цінностей особистості [245, С. 209], тим самим витягуючи гідність із ланцюга різних позитивних якостей. Система ціннісних орієнтацій пов'язана зі смисловими відносинами особистості. Важливим тут є питання про гідність як необхідну умову свідомості людського буття, свідомого чи несвідомого прагнення тієї цінності, заради чого варто жити.

Здатність людини мати сенс життя розглянута В. Франклом, де джерелом сенсу є людська гідність, бо «людина-гвинтик» не здатний до пошуку сенсу життя, знаходження власних цінностей, які, в даному випадку, знаходяться поза владою людини [250].

Е. Фромм, аналізуючи характер людини, що володіє гідністю, виділяє наступні пріоритети:

- готовність відмовитися від усіх форм володіння зарплати того, щоб бути повною мірою;

- почуття безпеки, почуття ідентичності та впевненості в собі, засновані на вірі у власне існування, на внутрішній потребі у прихильності, зацікавленості, любові, єднанні зі світом, що прийшло на зміну бажанню мати;

- усвідомлення того факту, що ніхто і ніщо поза нами не може надати сенсу нашого життя і що повна незалежність і відмова від речизму можуть стати умовою для найпліднішої діяльності, спрямованої на служіння своєму ближньому;

- любов і повага до життя у всіх його проявах, всебічний розвиток людини та її ближніх як найвища мета життя [252,253].

Звернення до поняття «гідність» дозволяє виділити стрижневі позиції в осмисленні людської гідності як філософсько-психологічного феномена

У філософській енциклопедії гідність особистості визначається як усвідомлення особистістю свого суспільного значення, права на суспільну повагу, засновану на визнанні суспільством соціальної цінності людини [162].

Про переваги особистості говорять в абсолютному та відносному значеннях. Визнання самоцінності людини як суспільної істоти визначає її абсолютну гідність, на яку має право будь-яка людина. Але кожна людина має ще відносну гідність - вона включає в себе сукупність особистісних чеснот, набутих нею в процесі життя і проявляються у всіх людей але - різному.

Гідність як характеристика особистості у процесі становлення та розвитку особистості виступає як етико-психологічне новоутворення, але, водночас, є чинником подальшого розвитку особистості, граючи роль основного якості особистості. Гідність слід віднести до базисно-інтегрованих якостей особистості (гр. basis - основа, першооснова, фундамент, лат. Integrare - відновлювати, заповнювати, поєднувати частини в одне ціле). Ця якість складається з «стосунку до Іншого», з «стосунку до Людини взагалі», «відносини до себе як Людини». І відмінність цієї якості надавати істотну роль конфлікті дії та поведінки.

Гідність передбачає усвідомлення людиною своєї соціальної значущості і постає як прояв її моральної самосвідомості. У цьому сенсі воно визначається

позитивним ставленням людини самої себе, коли її думки і дії піддаються самоаналізу до і подальшої самооцінки, тобто, гідність вказує не тільки на соціальну значущість людини, але і на її адекватну самооцінку. Глибоке розуміння та внутрішнє переживання своєї соціальної значущості – «достойності!» -Стимулює виникнення позитивних емоцій, які в стані, що закріпився, прийнято називати почуттям власної або особистої гідності.

У цьому вся проявляється суб'єктивна, чи особистісний бік даного морального якості.

Поняття «гідність» розміщується в етичному полі поруч із поняттями «гідне життя», «гідна людина», «шляхетність», «духовність», «цінність людини».

І відзначимо наростаючу тенденцію пріоритетного розуміння «гідності» у широкому плані – як духовної освіти, що інтегрує

- по-перше, наявність у людини сукупності якостей, що визначають усвідомлення своєї соціальної значущості людиною;
- по-друге, усвідомлення та об'єктивну самооцінку людиною своєї приналежності до «людини» як такої та проживання на цій основі почуття самоповаги;
- по-третє, усвідомлення свого індивідуального «Я» як носія переваг у вузькому значенні та заходи персонального впливу на навколишнє життя;
- по-четверте, визнання значимості Іншого для життя і прояв безумовної поваги до Іншого як людини;
- по-п'яте, відображена в індивідуальній свідомості власного «Я» як людини та адекватне даному визнанню громадська повага власної особистості, у контексті її причетності до людства.

Зміст гідності як етико-психологічного утворення полягає в осмисленні та об'єктивній самооцінці Людиною своєї соціальної значущості, осмисленні своєї причетності до людського роду, емоційному переживанні потреби у зміцненні та розвитку на цій основі самоповаги і моральної самоорієнтації дій і при мобілізації дій чином (не втрачаючи почуття власної гідності) у будь-яких життєвих обставинах - у результаті, в резистентності, що народжується

1.2 Психологічні механізми становлення гідності як змістовного компонента в структурі особистості.

Як особистісне утворення гідність є феноменом внутрішнього походження у системній структурі соціальних відносин людини. Тому, характеризуючи гідність, необхідно виявити ті психологічні механізми, які забезпечують процес становлення та розвитку гідності окремої особистості.

Людина - феномен світу та всі проблеми світу зосереджені у феномені людини. Іспанський філософ Хосе Ортега – і – Гассет писав: «Людина – це проблема життя» [285, С69]. Пізніше цю думку висловив сучасний філософ Е. Фромм, він характеризував людину як того, хто постійно вирішує проблеми життя. Щоб намалювати образ людини – людини як феномена світу і як продукту та творця культури – недостатньо перерахувати окремі якості. Образ – завжди узагальнене виявлення суті. Сутнісні ознаки людини, тобто такі, які людину принципово відокремлюють її від світу тварин такі.

Людина є істота мисляча – *homo sapiens*. Ми завжди апелюємо до цієї здатності у момент взаємодії з іншою людиною. Істина не лежить на поверхні, її витягають пробираючись крізь зовнішні показники. Здатність мислити робить людину вільною, творчою, стратегом свого життя.

Людина є творча істота - *homo faber*. У широкому сенсі, творча природа наказана людині тим, що вона змушена вибудовувати свою поведінку відповідно до життєвих обставин. Людина творча - це щохвилинна необхідність вирішувати ситуацію життя, яким наділена людина як соціальна істота. Виконання цієї сутнісної функції нерідко стоїть людині колосальної напруги. Людина - це, хто постійно вирішує проблеми життя (Е.Фромм).

Людина є істота моральна – *homo moralis*. Ця властивість складається з орієнтації на іншу людину, з уміння поєднувати свої інтереси з інтересами іншої людини, а також підпорядковувати свої інтереси суспільним. Впроваджувати в

систему своїх особистісних інтересів інтереси іншої людини як власні є підставою здатності бути моральною.

Людям властиво створювати у мріях ідеальний образ людини, якийсь еталон, який міг би служити орієнтиром у виборі життя та поведінки. За ідеалом - узагальнена картинка в нашій свідомості. Ця картинка абстрактна і, незважаючи на те, що виконує роль інструкції, рекомендації, поради, не може звільнити людину від необхідності самостійно вирішувати проблему і не знімає з неї відповідальності за самостійну реальну дію, яку вона вчиняє. Ці сутнісні ознаки наділяють людину здатністю бути суб'єктом свого життя.

Своє розуміння людини як суб'єкт життя Рубінштейн дає через аналіз його ставлення до життя. Людина стає суб'єктом у тому сенсі, що він виробляє спосіб вирішення життєвих протиріч, усвідомлюючи свою відповідальність перед собою та людьми за наслідки такого рішення. Відповідальність не лише усвідомлення всіх наслідків уже скоєного, а й відповідальність за все... втрачене.

Суб'єкт своїм відповідальним ставленням до життя надає йому напряму та рух; долаючи обставини, ситуації, борючись, він відстоює її найвищий зміст, не даючи розчиняти себе в потоці ситуацій, дрібних почуттів, щомиті бажання. Здатність піднятися, самовизначитися стосовно її цілісному ходу і є прояв суб'єкта життя... Стаючи суб'єктом життя, людина навчається вирішувати життєві протиріччя, змінювати співвідношення добра і зла.

Здатність бути суб'єктом - надзвичайна складність здатності. Відкривається можливість стати стратегом життя. Однак також не можна забувати, що така особистісна освіта обмежена психологічними рамками. Воно психологічно за своєю природою, за механізмами його формування, базується на свідомості, що розвивається, самооцінці, самоаналізі і, в результаті, на що складається «Я - концепції».

Психологічний аспект дослідження нашої проблеми передбачає розкриття специфіки самосвідомості як особливого процесу людської психіки.

У психологічній структурі особистості самосвідомість, поряд зі свідомістю, є центральною розв'язковою. Це — необхідна умова цілісності та наступності формування внутрішнього світу особистості. Багатогранна функція

самосвідомості включає співвіднесення стихійно сформованих імпульсивних потягів з вищим свідомо-вольовим рівнем регуляції поведінки, з його моральними нормами і принципами. За допомогою процесів самосвідомості особистість регулює свої дії та вчинки, постійно здійснює за ними контроль, спираючись на різноманітні оцінки їхнього зовнішнього прояву, що висловлюються іншими людьми, на власні оцінки мотивації своїх дій та досягнутий ступінь їхньої ефективності.

Людина не тільки усвідомлює вплив об'єктів реального світу і своїми переживаннями виражає ставлення до них, але, виділивши себе з цього світу і протиставляючи себе йому, усвідомлює і себе як особистість, свої особливості, своєрідність і певним чином ставиться до себе. Якщо свідомість орієнтована весь об'єктивний світ, об'єктом самосвідомості стає і особистість. У самосвідомості вона постає як об'єкт пізнання, а й як суб'єкт всієї самосвідомості.

З погляду психологічного аналізу самосвідомість є складний психічний процес, сутність якого полягає у сприйнятті особистістю численних «образів» самої себе в різних ситуаціях діяльності та поведінки, у всіх формах взаємодії з іншими людьми та у поєднанні цих образів в єдине цілісне освіту — в уявлення, а потім поняття свого власного «Я» як суб'єкта, відмінного від інших суб'єктів.

Принцип єдності свідомості та діяльності враховує, що не все, що переживає людина адекватно усвідомлюється нею, бо не всі відносини, виражаються у переживанні та її визначальні, самі адекватно дані у свідомості відносини. Тому перед психологією постає важливе завдання об'єктивного психологічного пізнання, яке відрізняється від простого переживання. Вона може бути вирішена тільки на основі розкриття всіх істотних об'єктивних зв'язків, які опосередковують психічні. У розкритті таких зв'язків вирішальна роль належить діяльності, у якій свідомість і самосвідомість як виявляються, а й формуються. «Через посередництво діяльності суб'єкта його психіка стає пізнаваною для інших. Через посередництво нашої діяльності об'єктивно пізнаємо нашу психіку, перевіряючи свідчення нашої свідомості, ми самі» [200, С.47].

Наші дії і насамперед наші вчинки (що реалізують відносини людини до людини) нерідко допомагають нам глибоко усвідомити та пізнати наші власні переживання, почуття, стосунки тощо. «Вчинком дія стає у міру того, як формується самосвідомість» [200, С.51]. Тут підкреслюється істотна роль спілкування у процесі становлення самосвідомості.

На важливу роль самосвідомості в психічному житті особистості і на те чільне місце, яке має займати вивчення самосвідомості в цілісному дослідженні особистості вказує С.Рубинштейн: «Якщо не можна звести особистість до її самосвідомості, до «я», то не можна відривати одне від одного. Тому останнє завершальне питання, яке постає перед нами в плані психологічного вивчення особистості, це питання про її самосвідомість, про особистість як «я», яка як суб'єкт привласнює собі все, що робить людина, відносить до себе всі вихідні від неї справи та вчинки і свідомо бере на себе за них відповідальність як їхній автор і творець. Проблема психологічного вивчення особистості не закінчується на вивченні психічних властивостей особистості – її здібностей, темпераменту та характеру; вона завершується розкриттям самосвідомості особистості» [200, С.676-677].

Функціонально самосвідомість є єдність трьох сторін: самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення себе і саморегуляції, що складається на основі двох перших. Тенденція розвитку самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе та саморегуляції підпорядкована задачі формування їх та інтерактивності. І генетично, і функціонально взаємини трьох сторін самосвідомості - це цілісна робота.

У загальному вигляді основну лінію розвитку самосвідомості, її тенденцію можна представити наступним чином. Пізнання людиною себе йде від пізнання зовнішнього світу, інших людей, їхніх взаємин і власних відносин з іншими. «...Людина спочатку дивиться, як у дзеркало, в іншу людину. Лише поставившись до людини Павла як до себе подібного, людина Петро починає ставитися до себе як до людини. Водночас і Павло як такий, у всій його павлівській тілесності, стає для нього формою прояву роду «людина» [144, С.62].

Через узагальнення виявлених в Іншому особливостей людина приходиться до пізнання сутності його Я, яка фіксується вже у відповідних поняттях. Надалі «нагромадження в людини понятійного знання інших людей призводить до вдосконалення в нього процесу розрізнення, розвитку більшої узагальненості сприйняття, коли об'єктом його виявляються інші, і формує в нього здатність до інтуїтивного пізнання останніх» [37, С.41].

З самого початку пізнання себе - процес відображений, похідний щодо пізнання інших людей взагалі і ставлення інших людей до себе зокрема. Пізнаючи особливості інших людей, свої зовнішні прояви у діяльності та поведінці, ставлення себе інших, людина починає співвідносити ці окремі аспекти пізнання об'єктивного й у результаті співставлення та оцінювальної роботи визначає оцінку самої себе. Самооцінка постає як своєрідний результат самосвідомості і відображає її рівень. Недосконалим формам самосвідомості відповідають і недосконалі форми самооцінки. У таких випадках, як правило, відсутні її критерії, вірніше вони можуть бути, але діють у вузькій, замкнутій ситуації, не співвідносяться між собою. У процесі розвитку самостійності дитини, більш диференційованого і глибокого пізнання себе, формується і власна, досить стійка самооцінка, адекватно фіксує результати самопізнання дитини.

Завдяки розвитку самосвідомості в особистості формується досить стійке і постійне поняття про себе, про свою цінність, головні моменти якого зберігаються протягом усього життя та значною мірою зумовлюють послідовність основної лінії поведінки у найрізноманітніших ситуаціях у групах. Самосвідомість загалом і її акти - самопізнання, самоспостереження, самоаналіз, самовідношення, саморегулювання та інші різних стадіях вікового розвитку мають власну специфіку, що відображає акумульовані результати змін на попередніх стадіях.

Ставлення особистості до себе розвивається з урахуванням багатьох відносин у процесі життєдіяльності особистості; відношення до речей, людей, взаємин людей, відношення інших до цієї особи і т. і. Спочатку відношення до себе не має стійкості. Людина переважно спирається на оцінку інших у своїй

поведінці. Лише в результаті значної кількості аналогічних по суті усвідомлень себе як суб'єкта, певних проявів у діяльності та поведінці у неї формується фіксоване, більш менш стійке поняття про себе як особистість або менш стійке ставлення до себе, яке виражається в самооцінці, що відображає рівень психологічної зрілості особистості.

Спроби структурування особистості, що належать В. Франклу, Е. Фромму, пояснюють регулятивні функції гідності особистості. Так, В. Франкл у структурі особистості виділяє «ноетичний вимір», де локалізовані цінності та смисли особистості [250]. Е. Фромм, виділяючи продуктивну орієнтацію характеру особистості, її основою вважає людську гідність. Продуктивність особистості, будучи фундаментальною властивістю людської гідності та охоплюючи ставлення до іншої людини, як до самої себе, є здатність людини активно застосовувати свої сили, реалізуючи закладені в ній можливості [252,253].

Ключовими для розуміння гідності є ідея цілісності людини. Цілісність людини як культурної істоти чи не найважливіша в осмисленні сутності людської гідності. Чим багатший сформований в індивіда у процесі його залучення до культури склад потреб, здібностей і умінь і що більше він людяний, то вище рівень його культури, його гідності, що характеризується потребою безперервного розширення культурного тезауруса.

Будучи мірою «людського в людині» [225] культура одночасно «надіндивідуальна, як ідея, і індивідуальна, як ідеал», підкреслює О. Вейнінгер, означає «тільки в невтомному прагненні полягає моральне», як вирощування «духовного ядра» особистості в драмі та напруги. Введення людини в культуру - це допомога їй у проникненні у світ усіх досягнень культури, у тому числі мистецтва, науки, філософії на основі рефлексивної свідомості, діалогічного сполучення», всіх «коренів людської культури», де усвідомлення відіграє величезну роль, бо «розум суть кожного вчинку, міра його свободи».

Ставлення особистості себе виступає у таких формах, як самоповага, гордість, самолюбство, честолюбство. Але, будучи амбівалентним утворенням, гідність так само прямо виявляє себе у повазі до інших людей, скромності, самовідданості, зневаги до форм визнання її досягнень.

Діалектичність даного утворення перетворює його зовнішній прояв часто на прямо протилежні поведінкові картини: «гідність» не дозволяє людині заявляти про свій талант, утримує її від низької оцінки «іншого», перешкоджає вихвалянню і т.і. І жодне з них у відносно сформованому вигляді, у своїй якісній своєрідності неможливо зрозуміти, не досліджуючи його генези та тих тимчасових станів, які супроводжують процес їх розвитку. В даному випадку необхідно простежити шляхи переходу з ситуативних у більш менш постійні, типові прояви ставлення особистості до себе, виявити ті переживання, які лежать в основі їх формування. Стійке ставлення особистості до себе виникає у результаті складних співвідношень і взаємопереходів стійкого і мінливого компонентів у розвитку самосвідомості.

Самосвідомість у психологічній діяльності особистості постає як особливо складний процес опосередкованого пізнання себе, розгорнутий у часі, пов'язані з рухом від одиничних ситуативних образів через інтеграцію подібних численних образів у цілісне утворення - у поняття свого Я як суб'єкта, відмінного від інших суб'єктів.

Важливим джерелом формування гідності особистості є її спрямованість. Ступінь розвитку справжньої гідності особистості прямо корелюється зі ступенем загального її розвитку, з її суспільною та людською цінністю. Гідність завжди пов'язана з вірою людини в себе, у свої моральні сили, творчі можливості. Власна гідність виступає важливим регулятором поведінки людини і проявляється у кожному вчинку, кожній дії людини. Її регулююча функція виявляється в тому, що вона спрямовує людину на вчинення дій, що мають позитивний сенс як у здійсненні суспільно корисної діяльності, так і у взаєминах з іншими людьми і, навпаки, обмежує людину в її антисуспільних вчинках. Власна гідність є не лише результатом високого рівня самопізнання людини, а й внутрішньою причиною її подальшого стимулювання.

Рівень розвитку самопізнання, у якому людина сягає найбільш зрілого і істинного розуміння себе, своєї суспільної сутності, усвідомлення справжнього власної гідності, характеризує вищий щабель формування як особистості. І тут особливо виразно виявляються індивідуальні відмінності. У кожного є більш

менш узагальнений образ свого Я, виражений у відповідному понятті про себе. Але в силу комплексу індивідуально-психологічних особливостей особистості, розвитку абстрактно-логічного мислення, її аналітичних здібностей, рівня потреби в самопізнанні, розвитку способів його реалізації і т.і., а також через специфіку умов формування особистості по-різному проявляється міра усвідомлення себе, з різним ступенем глибини та яскравості виявляється розуміння себе, своєї сутності та суспільної цінності.

У реальній життєдіяльності особистості самосвідомість проявляється у нерозривній єдності своїх окремих внутрішніх процесів — самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе та саморегулювання поведінки у найрізноманітніших формах взаємодії людей у суспільстві.

Дуже важливо враховувати те що, що самосвідомість загалом - динамічне утворення психіки, воно перебуває у постійному русі і у онтогенезі, у своєму повсякденному функціонуванні. Процесуальність самосвідомості виявляється як у динаміці його змістовної, смислової сторони, так і в динамічних проявах способів його реалізації і насамперед у процесі саморегулювання поведінки. До того ж розгляд самосвідомості як процесу в системі психічної діяльності дає можливість зрозуміти реально діючі результати пізнання себе, емоційно-ціннісного ставлення до себе та рівня саморегулювання, виявити причини тієї чи іншої форми їхнього прояву. А також при такому підході враховується внутрішня динаміка процесу самосвідомості, різне співвідношення її внутрішніх складових, яке також впливає на детермінацію поведінки. І, нарешті, процесуальність у розумінні самосвідомості дає змогу подолати тлумачення самосвідомості як статичного явища психіки.

Постійна мінливість знання про себе у процесі самопізнання значить, що це знання неможливо знайти істинними. Знання, які на даному етапі розвитку людини вірно і повно відображають уявлення про своє реальне місце в суспільстві, у взаєминах з людьми є істинними і підкреслюють момент об'єктивності пізнання людиною самого себе. Самопізнання як процес проявляється в безперервному його русі від одного знання про себе до іншого знання про себе, його уточнення, поглиблення, розширення, а іноді до зміни як

заперечення колишнього та становлення нового. Але ядром такої динамічної освіти завжди є Іншою як людина, через спілкування з яким обумовлюється «Я – концепція».

Вступаючи в спілкування, люди пізнають одне одного. Пізнання іншого починається зі спостереження за зовнішніми його проявами у діяльності, у поведінці. Психологічні особливості особистості, зміст її внутрішнього світу - погляди, соціальні установки, відносини, цінності, емоційність, характер та інші - завжди виявляються або прямо, або у різноманітних непрямих формах у тих чи інших діях, вчинках, у цілісній лінії поведінки. С. Рубинштейн зазначає, що «в повсякденні, спілкуючись із людьми, ми орієнтуємося у тій поведінці, оскільки ми хіба що «читаємо» її, тобто. розшифровуємо значення її зовнішніх даних і розкриваємо зміст тексту, що виходить таким чином, у контексті, що має свій внутрішній психологічний план. Це «читання» протікає швидко, оскільки в процесі спілкування з оточуючими у нас виробляється певний більш-менш автоматично функціонуючий психологічний підтекст до їхньої поведінки»

Самопізнання - складний, багаторівневий процес, що індивідуалізовано розгорнутий у часі. Умовно його можна поділити на два основні рівні. У першому рівні самопізнання здійснюється через різні форми співвіднесення себе з іншими людьми, тобто. за такого пізнання себе людина переважно спирається зовнішні моменти, включаючи себе у порівняльний контекст того, що коїться з іншими. Основними внутрішніми прийомами такого самопізнання є самоспостереження та самовиховання. Однак на стадії більш менш зрілого самопізнання включається і самоаналіз.

На першому рівні самопізнання складаються поодинокі образи самого себе та своєї поведінки, ніби «прив'язані» до конкретної ситуації, до конкретного спілкування. Ці образи багаті на безпосередній, чуттєвий зміст. На цьому рівні формуються деякі відносно стійкі аспекти уявлення про своє Я, але ще немає цілісного, істинного розуміння себе, як правило, вже пов'язаного з поняттям про свою сутність. Розглянутий рівень самопізнання виступає як основний і єдиний на ранніх онтогенетичних щаблях розвитку людини приблизно до підліткового віку, коли у розвитку самопізнання настає найважливіший зсув, пов'язаний з

появою більш складного рівня самопізнання. Надалі протягом усього життя людини початковий рівень продовжує існувати поряд з останнім, і в реальному процесі самопізнання їх дії тісно переплетені та взаємопов'язані, актуалізація одного рівня змінюється актуалізацією іншого.

Для другого рівня самопізнання специфічним є те, що співвідношення знань про себе відбувається не в рамках «Я та Інша людина», а в рамках «Я і Я», коли людина оперує вже готовими знаннями про себе, певною мірою сформованими, отриманими в різний час, у різних ситуаціях. Провідними внутрішніми прийомами даного рівня самопізнання є самоаналіз та самоосмислення, які, однак, необхідно спираються на самовиховання та самоспостереження.

Найвищого щаблі розвитку самопізнання особистості сягає тоді, коли формується як поняття себе власного у реальному. Сутність людини не може бути розкрита повністю, виходячи тільки з минулого та сьогодення, вона далеко не повністю відображається у готівковому досвіді індивіда. У ньому зазвичай приховуються сили, задатки, устремління, взагалі потенції, ще реалізовані, які вимагають прояви, актуалізації. Ці устремління, хоч і не виявлені, вгадуються іноді невиразно, іноді більш чітко, але, зрозумілі чітко, грають роль детермінуючого фактора, що змушує людину вибирати ту чи іншу лінію поведінки на тривалий термін. У такому разі людина визначає свої життєві плани та цілі, свого роду «життєву філософію», що зумовлює основну лінію її поведінки та життєву стратегію. Це пов'язано з формуванням жорсткої системи переконань, чіткого світогляду. Визначається як те, що людина приймає, вважає цінним у собі та інших, у відносинах людей один до одного, так і те, що відкидається, проти чого треба боротися.

Ясність і адекватність життєвих цілей, твердість, здатність протистояти важким обставинам і виборювати здійснення своїх ідеалів передбачають глибоке розуміння себе, своїх устремлінь, правильну оцінку своїх можливостей. Справжнє і адекватне розуміння себе, своєї суспільної цінності, висока міра людяності є також основою усвідомлення власної гідності. Справжня гідність

людини не можна змішувати з хибно зрозумілою перевагою, що не має під собою жодних підстав.

Головним джерелом формування гідності є, передусім, соціальна діяльність людини, лише розуміючи суспільне значення своєї діяльності та вкладаючи у неї свої особисті устремління, інтереси, людина може об'єктивно визначити свою цінність у суспільстві.

Як другий компонент, що утворює самосвідомість, поряд з самопізнанням ми виділяємо специфічний вид емоційних переживань, у яких відбивається власне ставлення особистості до того що, що вона дізнається, розуміє, «відкриває» щодо себе, тобто, найрізноманітніші її самовідносини.

Як у сфері самопізнання спостерігається рух знання про себе від окремих ситуативних образів і невиразних розпливчастих уявлень до більш менш стійкого поняття про себе, так і в області емоційної сфери самопізнання виявляється та сама інтегративна тенденція розвитку. З багатьох переживань різних емоційних станів, почуттів особистості щодо самої себе у різні вікові періоди розвитку, у міру розширення її емоційного досвіду складається більш-менш узагальнене емоційно-ціннісне або емоційно-оцінне ставлення особистості до себе. Розвиток емоційно-ціннісного самовідносини, як і самопізнання, підпорядковане завдання формування єдності особистості, інтеграції її внутрішнього психічного світу.

Ставлення особистості до себе, виникаючи як результат діяльності самопізнання, є, водночас, однією з фундаментальних її властивостей, які значно впливають на формування змістовної структури та форми прояву цілісної системи інших психічних особливостей особистості. Так, наприклад, за відповідних життєвих умов у особистості може виробитись таке емоційно-ціннісне ставлення до себе, у змісті якого велику роль відіграють елементи низької самоповаги, хоча воно може бути і не адекватним істинній цінності особистості. Зазвичай, таке ставлення до себе пов'язані з цілим комплексом певних психічних якостей, які реалізуються певним стилем поведінки. Насамперед, недостатня самоповага перешкоджає формуванню стійкого та стабільного поняття про себе. Люди з заниженою самоповагою відрізняються

надзвичайною вразливістю, чутливо реагують на все, що стосується їхньої особистості. Реакції на жарт, сміх, зауваження на їх адресу можуть набути ультрапарадоксального характеру, негативна думка дуже непокоїть їх і глибоко переживається ними. Побоювання негативної думки і велика вразливість викликає прагнення обмежити соціальні контакти і бути в психологічній ізоляції; потреба у спілкуванні, у контактах з людьми вони намагаються реалізувати у вигаданому світі фантазії, у нездійснених мріях.

У сфері діяльності, поведінки такі люди можуть бути непослідовними, нерішучими, вони діють, ніби весь час, озируючись на оточуючих, шукають у них схвалення та свого твердження. Описана форма прояву особистості зі зниженою самоповагою не є єдиною, це лише одна з можливих її характеристик, індивідуальних варіацій тут може бути безліч. По суті зводиться до того, що особистість зі зниженою самоповагою відрізняється нестійким внутрішнім світом, не має твердої та послідовної лінії поведінки у спілкуванні, у взаєминах з людьми.

Навпаки, адекватно усвідомлене і послідовне емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе, наприклад, у таких формах, як самолюбство, гордість, самоповага, вимогливість, совість, почуття обов'язку тощо, є центральною ланкою її внутрішнього психічного світу, що створює його єдність і цілісність, узгоджуючи та впорядковуючи внутрішні цінності особистості, прийняті нею щодо самої себе.

Під час здійснення різних видів діяльності люди об'єднані певною формою взаємодії у колективі. Спостерігаючи за поведінкою інших, людина виробляє свої власні моральні цінності, перевіряє вже сформовані і на основі співвіднесення себе узгоджує з іншими за найрізноманітнішими ціннісними параметрами, уточнює, коригує, «відпрацьовує» своє власне ставлення до себе.

Формування ставлення особистості до себе під впливом відношення іншого можна було б умовно позначити як процес подвійного опосередкування (що враховує зворотні зв'язки) - моє ставлення до себе спочатку формується на основі мого ставлення до іншого; порівнюючи, зіставляючи себе з іншим, я виробляю ставлення до себе. Концепція «дзеркала» існує стосовно людини: у

бутті є як суб'єкт, а й інший суб'єкт — «дзеркало», яке відображає і те, що сприймається і мене самого. Зважаючи на їхню симетричність і рівноправність кожна людина одночасно і представник людства - «роду» людини, і виразник, міра «людяності» інших людей.

1.3 Самооцінка особистості як відображення якісної своєрідності її внутрішнього світу

Результати інтегративної роботи у сфері самопізнання, з одного боку, та у сфері емоційно-ціннісного самовідношення - з іншого, об'єднуються в особливе утворення самопізнання особистості - у її самооцінку. Питання про самооцінку найбільш досліджено у психології експериментально.

Самооцінка – досить складне утворення людської психіки. Вона виникає на основі узагальнюючої роботи процесів самосвідомості, яка проходить різні етапи і знаходиться на різних рівнях розвитку під час становлення особистості. Тому самооцінка постійно змінюється, удосконалюється. Дитина починає себе оцінювати за допомогою оцінок інших людей, переважно дорослих, але поступово з переходом на все більш високі генетичні рівні психічного розвитку у неї починає складатися більш менш адекватна і стійка власна оцінка себе. Процес встановлення самооцінки не може бути кінцевим, оскільки сама особистість постійно розвивається, отже, змінюються її уявлення, поняття себе, емоційно-ціннісне ставлення себе. Все це і призводить до зміни змісту, способу вироблення самооцінки та заходи її участі у регуляції поведінки особистості.

Самооцінка - це знання людиною самого себе як «Я» та ставлення до себе в їхній єдності. Самооцінка включає виділення людиною власних умінь, вчинків, якостей, мотивів і цілей своєї поведінки, їх усвідомлення і оцінне до них ставлення. Вміння людини оцінювати свої сили та можливості, устремління, співвіднести їх із зовнішніми умовами, вимогами навколишнього середовища,

вміння самостійно ставити перед собою ту чи іншу мету відіграє величезне значення у формуванні особистості.

Основна функція самооцінки в психічному житті особистості полягає в тому, що вона виступає необхідною внутрішньою умовою регуляції поведінки та діяльності. Через включення самооцінки до структури мотивації діяльності особистість здійснює безперервне співвідношення своїх можливостей, внутрішніх психологічних резервів з цілями та засобами діяльності. У своїй поведінці у різних спілкуваннях ми безперервно «приміряємо» себе особливостям ситуації, поведінці інших.

Самооцінка на кожному конкретному етапі розвитку особистості, з одного боку, відображає рівень розвитку емоційно-ціннісного ставлення до себе (як і рівень самопізнання), з іншого - вона входить у процес подальшого формування самовідношення особистості. Р. Шакуров, досліджуючи генезис властивостей особистості, в яких виражається її емоційно-ціннісне ставлення до себе, розглядає дуже важливе питання про взаємозв'язок самооцінки та таких властивостей особистості, як самолюбство, гордість, самоповагу, марнославство, почуття власної гідності, совість і т.і. На думку Р. Шакурова, самооцінка є основою прояву та формування цих властивостей особистості. Так, він пише: «Чим старша дитина, чим ширше її моральний світогляд, тим сильніше емоційний ефект зовнішньої оцінки опосередковується самооцінкою, раніше сформованим почуттями, уявленнями та поняттями. Нарешті, формуються стійкі почуття, засновані на самооцінці, на самоаналізі: гордість - почуття переважно спрямоване на конкретні якості та вміння, почуття власної гідності та самоповагу - узагальнення стійко-емоційного ставлення до своєї особистості в цілому» [271, С. 18]. У руслі цих позицій гідність є форма індивідуальної самооцінки, самосвідомості власної цінності, як не цінності «для себе», «перед собою», не подоба самосвідомості приреченої на «жах марнославства» екзистенційної особистості, якої не залишається іншого вибору, крім альтернативи насильства над іншими задля досягнення своїх цілей.

Висловлюючи сутність гідності в моменті оцінки, в усвідомленні та переживанні цінності людини, придатності, корисності, виправданості її

існування справедливо зауважує О. Вейнінгер, що самооцінка несумісна з нахабством, це дві речі, діаметрально протилежні. Людина нахабна тією ж мірою, як і позбавлена належної самооцінки. Зухвалість є засобом насильно підняти власну гідність шляхом штучного знецінення оточуючих людей.

Загальна позитивна самооцінка як основа самоповаги та гідності особистості не обділена увагою в психології, де самооцінка розглядається як найважливіша особистісна утворення, яка бере безпосередню участь у регуляції людиною своєї поведінки діяльності, як автономна характеристика особистості, центральний компонент, що формується за активної участі самої особистості та відображає якісне своєрідність її внутрішнього світу.

Дуальність поглядів на самооцінку полягає у її розгляді як, по-перше, особистісної освіти, де їй відводиться базова роль у загальному контексті розвитку особистості – її можливостей, спрямованості, активності, суспільної значущості. Констатується, що прийняті особистістю цінності становлять ядро самооцінки, що визначає специфіку її функціонування як механізму саморегуляції, саморозвитку та самовдосконалення особистості. По-друге, провідна роль відводиться самооцінці і в рамках дослідження проблем самосвідомості і «Я – концепції» вона характеризується як стрижень цього процесу, показник індивідуального рівня його розвитку, що інтегрує початок у його особистісний аспект, органічно включений у процес самопізнання та формування Я – образу . З самооцінкою пов'язуються оціночні функції, що вбирають у собі емоційно-ціннісне ставлення особистості себе, відбивають специфіку розуміння особистістю самої себе, прийняття себе й усвідомлення власної цінності і гідності. У дослідженнях виділено основні форми самооцінки – адекватна, знижена, завищена.

Знижена самооцінка знижує рівень соціальних домагань людини, сприяє розвитку невпевненості у своїх можливостях, обмежує життєві перспективи людини, тоді самоповагу гіпертрофується у раболепство та самознищення, що свідчить про відсутність гідності. Така самооцінка може супроводжуватись важкими емоційними зривами, внутрішнім конфліктом тощо. Знижена

самооцінка завдає збитків і суспільству, оскільки людина не повною мірою реалізує свої сили та можливості.

Нерідко у школярів спостерігається явна переоцінка своїх сил та можливостей. Тоді гіпертрофована самоповага перетворюється на зайву самолюбство, пихатість і зарозумілість, коли прагнення бути нічим не гіршим за інших переростає в бажання здаватися найкращим. Завищена самооцінка вступає у протиріччя з оцінкою його іншими людьми, зустрічає відсіч колективу і може стати причиною конфлікту у відносинах із його членами, що позначається на репутації людини. Крім того, багаторазове становлення неадекватної, підвищеної самооцінки з невдачами у практичній діяльності породжує важкі емоційні зриви. Явна переоцінка своїх можливостей дуже часто супроводжується внутрішньою невпевненістю в собі, що призводить до гострих переживань та неадекватної поведінки.

Якщо внутрішній конфлікт викликає розбіжність між самооцінкою та оцінками, які дають людині інші люди, то виникає проблема у формуванні позитивної репутації, а якщо є розбіжність між самооцінкою та ідеальними «Я», якого прагне людина, то це відбивається на вихованні самоповаги.

Адекватна самооцінка відіграє важливу роль у формуванні повноцінної, соціально активної особистості, що має власну гідність і усвідомлює свою цінність для суспільства.

У роботах О. Бодалева, Л. Божович, А.Ковальова, П.Р.Чамати ін. показано, що усвідомлення властивостей і якостей своєї особистості, певний рівень самооцінки - необхідна передумова самовиховання, важливий чинник цього процесу.

У процесі саморегуляції безперервно здійснюється самоконтроль дій, вчинків, що спираються на власну оцінку зовнішніх проявів цих дій, їхню внутрішню мотивацію та громадську оцінку досягнутого ступеня ефективності дій, їхню соціальну цінність. Саморегулювання у системі Я і Я передбачає специфічний вид взаємодії особистості із собою. Основна форма цього саморегулювання виявляється у свідомій роботі особистості з себе, коли має на

меті щось змінити, розвинути, удосконалити, усунути тощо. у собі та здійснити послідовну та планомірну діяльність заради цієї мети.

Перша система дії саморегулювання є основою, що спонукає, що стимулює потребу виникнення другої системи саморегулювання. У той самий час, друга система саморегулювання, тобто. усвідомлена цілеспрямована діяльність особистості щодо вдосконалення себе, «працює» на першу. Отже, це - мимовільна і безцільна активність особистості, а підлегла її громадським інтересам, повертається до першої, але більш рівні розвитку. Оновлення, зміна, вдосконалення себе особистість здійснює з метою свого адекватного дії різних системах спілкування і у власні інтереси, а й у інтересах інших людей, із якими перебуває у взаємодії.

Робота особистості над собою здійснюється не в замкнутому, відокремленому внутрішньому світі, а через її власне життя, діяльність, ставлення до людей. І тут доцільно звернути увагу на новий аспект постановки проблеми саморозвитку особистості, який дано С. Рубінштейном у його роботі «Людина і світ»: «Основний критерій його ставлення до життя – будівництво в собі та в інших нових, все більш досконалих. форм людського життя та людських відносин. Причини внутрішнього псування людини, іржавіння її душі полягають у подрібненні життя та людини при замиканні її в обмеженій сфері життєвих інтересів та побутових проблем. Щастя людського життя, радість, задоволення досягаються не тоді, коли вони виступають як самоціль, а лише як результат вірного життя. Змістовний світ усередині людини є результатом його життя і діяльності. Те саме відноситься в принципі до проблеми самовдосконалення людини: не себе потрібно робити хорошим, а зробити щось хороше в житті - така має бути мета, а самовдосконалення - лише її результат» [199, С.383-384].

Самоствердження особистості - процес визначення особистістю своєї необхідності у тому соціальному контексті, у якому вона існує. Одночасно самоствердження постає як довічний процес, під час якого за умов власної активності особистість реалізує як соціально обумовлену потреба у взаємодії із собі подібними, а й свою самість. Особистість, беручи участь у тій чи іншій

соціальної діяльності, прагне досягти такого ступеня актуалізації себе в ній, щоб виявитися необхідним. Існуючи в системі певних соціальних зв'язків, доводячи необхідність та правомірність своїх дій, ідей, свого конкретного рішення, індивід доводить свою людську спроможність. Об'єктивність оцінки особистості суспільством повною мірою не гарантується жодними демократичними інститутами, але «кожна особистість є своєрідний, єдиний у світі індивід, неповторний за буттям і незамінний за своєю цінністю» [136, С.3]. Основним початковим суб'єктом самоствердження виступає сама людина. Як справедливо зазначає Е.Нікітін, «гранично коротко виражений сенс феномена людського самоствердження полягає в тому, що людина сама стверджує себе»[159, С.65].

Найбільш розгорнуте вирішення проблеми самоствердження дано в гуманістичній психології (А. Маслоу, К. Роджерс та ін). Початкова установка - це інтерпретація особистості як відкритої системи, що розвивається і самовдосконалюється. К. Роджерс вважав, що індивід має вроджену здатність до актуалізації потенцій свого організму. За підсумками актуалізації цих потенцій відбувається саморозкриття особистості. Саморозкриття - це механізм фіксації образу Я в його новій для особистості формі на основі розвитку та інтерпретації, набуття ідентичності, суб'єктивного відчуття тотожності самим із собою та цілісності особистості. Саморозкриття, усвідомлення відмінностей між реальним та ідеальним Я є ніщо інше, як усвідомлення здатності людини до діяльності в тій чи іншій галузі. Саморозкриття здійснюється за рахунок зняття психологічних бар'єрів, прийняття негативної інформації та усвідомлення себе загалом.

За К.Роджерсом, головна мета саморозкриття полягає в розширенні особистого досвіду, а в кінцевому рахунку - у зростанні та поглибленні усвідомлення себе. В результаті саморозкриття формується впевненість у собі, конструктивне твердження свого Я в соціумі та у самому собі. Самоствердження шляхом заперечення іншого «Я» мають деструктивний характер. Це різні види фізичного та духовного насильства, заподіяння страждання, приниження та навіть знищення. Самоствердження шляхом самоствердження свого «Я» має конструктивний характер. Воно пов'язане із творчою діяльністю людини, і хоча

в механізмі самоствердження шляхом самоствердження свого «Я» теж закладено акт заперечення, але цей акт спрямований не на інших «Я», а на своє власне. Людина заперечує себе вчорашньої чи якоїсь межі сьогоднішнього заради утвердження в собі нової якості, вищої. Це заперечення має конструктивний характер, оскільки допомагає людині через заперечення своїх недоліків, не цілком зрілих якостей і здібностей піднятися ціннісними сходами.

Конструктивна форма самоствердження формує самодостатню особистість. Самодостатній особистості притаманне сильне почуття особистої причетності, адекватні реакції на навколишнє середовище та всі події, що відбуваються. У такої особистості добре помітні самобутність, сила Я. Самодостатня особистість не відокремлює себе від інших людей, а навпаки, наближається до них, і це дозволяє їй з оптимізмом дивитися у майбутнє.

Таким чином, психологічними механізмами становлення та розвитку гідності як етико-психологічного утворення є:

- самосвідомість та самооцінка як здатність сприймати себе об'єктом,
 - суб'єктність як здатність усвідомлювати і вибудовувати свої відносини,
 - «Я-концепція» як здатність сприймати себе як цілісний внутрішній світ
- мають бути враховані у цілеспрямованому процесі формування гідності

1.4.. Проблема розвитку гідності особистості у системі сучасної освіти.

Сформульована у Стародавню Грецію ідея гармонійного розвитку особистості вважалася основною справою виховання підростаючих поколінь. Її реалізація в афінських школах була поєднанням духовного і фізичного розвитку учнів. У спартанській системі виховання перевагу надавали військово-спортивній підготовці молодих людей, формуванню в них таких особистісних якостей, як фізична витривалість, мужність, сміливість, дисциплінованість, уміння вести дискусії на військові та політичні теми. Культивування цих якостей дозволяло майбутнім аристократам підтримувати свою гідність лише на рівні суспільних вимог свого часу. Проте більшість дітей та підлітків в античному

суспільстві перебували у безправному становищі. Стосовно рабів панував принцип самознищення особистості.

Гуманістичні погляди на виховання дітей почали складатися у педагогіці з виникненням християнства, яке проголосило самоцінність кожної людини, у тому числі дитини. Діти повинні мати рівні права з усіма і потребують піклування та поваги. Нові погляди християн на людину взагалі та дитину зокрема послужили основою створення виховних будинків та притулків для знедолених дітей. У педагогічних трактатах на той час висловлювалися ідеї необхідності чуйного і уважного ставлення до дітей, розвитку всього кращого, що закладено у кожній дитині. Головна і вища якість вихователя полягає в тому, щоб підняти учня, допомогти йому знайти своє місце в житті.

У середньовічній педагогіці проблема формування гідності людини вивчалася стосовно виховання молодих людей аристократичного походження. Зміст навчання та виховання дітей дворянського стану наказував оволодіння сімома лицарськими чеснотами (верхова їзда, плавання, володіння списом, фехтування, полювання, гра в шашки, віршування). Передбачалося, що саме ці якості дозволять молодій людині вести спосіб життя гідний його походження, а якщо буде потрібно, захистити свою дворянську честь та особисту гідність. Зверталася велика увага на виховання цнотливості та моральної гідності.

Значного розвитку ідеї гуманістичного виховання отримали в роботах педагогічних мислителів епохи Відродження. Вітторіно і Фельтре, Томас Мор, Томмазо Кампанелла виступали за загальне навчання дітей, гуманне до них ставлення. Вони висували вимогу виховання моральної гідності у тих всебічного розвитку особистості.

Еразм Роттердамський радив «привчати дітей до послуху не ударами, а повчаннями і переконаннями», бо освіта має пізнати соціальну значущість кожної людини, сприяти зміцненню її гідності.

На новому якісному рівні проблема розвитку гідності особистості розглядалася у педагогічних працях Я.А.Коменського. Визначаючи зміст морального виховання, він виділив ряд особистісних якостей, які характеризують ставлення людини до праці, інших людей і себе. Серед них

Я.А.Комепський включив звичку до трудової діяльності, самовладання, вміння зберігати почуття власної гідності з повагою іншим. При цьому він вважав за необхідне, щоб кожна людина з дитячих років отримувала правильне уявлення про ці якості і прагнула до того, що гідно, уникала того, що неправильно, щоб «ця звичка діяти правильно звернулася в неї в другу природу» [107, С. 405.

Найважливішим моральним якістю людини Я.А.Коменський називав звички «тримати себе гідно, в усьому поводитися стримано і скромно». У своїй промові «Про культуру природних обдарувань» він радив молодим людям, скрізь серед людських створінь поводитися царственно, тобто. з гідністю, дотримуючись дарованої гідності... не служити ніякому створенню... вільно користуватися всім для своїх послуг» [114, С. 281].

Усі моральні якості Я.А.Коменський рекомендував виховувати, починаючи з юних років, доки в душі молоді людини «не поселився порок». У розвитку гідності важливу роль відводив спілкуванню з благородними людьми. Батьки та вчителі повинні постійно показувати дітям приклади порядного життя, що стимулює прагнення до такої ж гідної поведінки.

Гуманістичний принцип у педагогічному вирішенні питань про особистісний розвиток людини, що росте, відстоював Джон Локк. У постановці проблеми зміцнення гідності особистості він виходив з природної рівності людей і відсутності в будь-кому «вроджених ідей», спочатку закладених у людині моральних чеснот або пороків. Провідну роль розвитку цих якостей Джон Локк відводив моральному вихованню, завдання якого входили формування поглядів на корисному і гідному способі життя й вироблення моральних переконань і твердої волі, дозволяють людині керувати собою, стримуючи нерозумні бажання. Локк деталізував ряд положень щодо методики виховання моральної гідності особистості до них він відносив оволодіння юнаками правилами гідної поведінки. Спеціально не розробляючи цю проблему, Джон Локк сформулював ряд загальних методичних положень, які не втратили своєї значущості для розвитку гідності особистості умовах сучасної системи освіти.

У XVIII столітті, за Я.А.Коменський і Дж.Локком багато педагогів-гуманісти виступали розширення можливостей отримання освіти, розвиток

природних обдарувань і здібностей кожним хлопцем. Жан-Жак Руссо, Дені Дідро, Клод Адріан Гельвецій, Сен-Сімон висували соціально-педагогічні вимоги до організації навчання та виховання підростаючих поколінь.

Питання зміцнення гідності дітей за умов сімейного виховання розглядав П.Ф.Лесгафт. Головними принципами, яких необхідно дотримуватися при вихованні дітей у сім'ї, він вважав постійне спілкування з дітьми як з дорослими, визнання їхньої особистої гідності та «права особистої недоторканності». Лесгафт писав, що «визнання особистості дитини від початку її свідомого життя... дуже істотно, але цього звертають зазвичай занадто мало уваги під час виховання. Зазвичай батьки вважають, що дитина - їхнє багатство, їхня власність, з якої вони можуть надходити абсолютно несвідомо... Вся таємниця сімейного виховання в тому і полягає, щоб дати дитині можливість самому розгортатися, робити все самому... завжди ставитися до дитини, з першого дня появи світ, як до людини, з повним визнанням його особистості...» [128, З. 216 - 217].

На жаль, ця важлива педагогічна настанова, сформульоване педагогом понад сто років тому, до теперішнього часу не стала правилом повсякденного спілкування батьків зі своїми дітьми.

П. Блонським було висунуто наукові положення про розвиток гідності. Він писав, що нова школа має бути школою людяності. Найважливішою передумовою формування автономної та волелюбної особистості Блонський вважав гідний спосіб життя. Тільки у творчості шляхом пробудження до самоосвіти та самовиховання можна розвинути свою моральну гідність. Тому в школі слід не займатися педагогічним навіюванням, а виховувати людину, здатну створювати своє життя, здатну самовизначатися. Вчитель лише допомагає учням у саморозвитку, у зміцненні гідності. «Виховувати - значить самовизначатися, і майбутнього творця людського життя є лише раціональна організація самовиховання його» [38, З. 103 - 104]. - На думку педагога, основний принцип школи майбутнього. Таке розуміння завдань школи є актуальним і для теперішнього часу.

Проблему виховання гідності особистості фактично вирішував А. Макаренко. Довіра до людини, віра у її майбутнє сприяють розвитку особистої

гідності, пробуджують у ньому найкращі моральні почуття. Він висунув ідею забезпечення захищеності гідності людини. Макаренко писав: «Не може бути виховання, якщо не зроблено центральну установку про цінність людини» [139, С. 213].

Помітний внесок у розробку проблеми формування гідності учнів на етапі вніс В. Сухомлинський. Він наголошував, що шанобливе ставлення до гідності особистості учня має бути головним змістом діяльності школи. Гідність особистості школяра, вважав він, визначається тим, наскільки він розуміє, що гідно і гідно. «Корінь твоєї гідності – у шляхетних переконаннях та думках. Людина тому і називається розумною, що думкою своєю панує над будь-якими можливими в його житті поривами, прагненнями, бажаннями. Гідність – це мудра влада тримати себе в руках. Шляхетність твоєї людської особистості виявляється у тому, наскільки мудро і тонко ти зумів визначити, що гідно і недостойно. Достойне має стати самою сутністю твоєї духовної культури, негідне нехай викликає в тебе зневагу» [235, С. 161].

У період демократичних перетворень у суспільстві особливого значення набуває становлення гідності. Період соціального розвалу та духовного вакууму сприяв поширенню вульгарного тлумачення категорії гідності: володіння грошима, владою, силою. Поняття «крутий» та поняття «гідність» інтерпретуються як ідентичні.

Поряд з цим, гуманістична філософія, гуманістична психологія та гуманістична педагогіка відзначають здатність гідності зумовлювати основні загальнолюдські цінності, які є ядром гідності особистості, а гідність – провідною цінністю, «платформою» над якою надбудовуються загальнолюдські цінності Істини, Любові, Добра, Краси, ін Так, Л.Г. Тульчинський вважає, що гідність особистості – «це своєрідний фільтр», що реалізує вибірковість цінностей особистості [245, С. 209], тим самим витягуючи гідність із ланцюга різних позитивних якостей

Система ціннісних орієнтацій пов'язана зі смисловими відносинами особистості. Важливим тут є питання про гідність як необхідну умову свідомості людського буття, свідомого чи несвідомого прагнення тієї цінності, заради чого варто жити.

Висновки до першого розділу

Сучасний етап розвитку історії загострив проблему Людини, її морального та духовного становлення. Кризовий стан моральності, духовності суспільства обумовлений антропологічною кризою, девальвацією цінностей, моральним вакуумом. Проблема збереження Людини як унікальної цінності найвищого порядку в умовах цивілізації, що стрімко розвивається, висунута в число пріоритетних проблем у науці та виховній практиці. Система ціннісних орієнтацій пов'язана зі смисловими відносинами особистості. Важливим тут є питання про гідність як необхідну умову свідомості людського буття, свідомого чи несвідомого прагнення тієї цінності, заради чого варто жити.

Гідність як характеристика особистості у процесі становлення та розвитку особистості виступає як етико-психологічне новоутворення, але, водночас, є чинником подальшого розвитку особистості, граючи роль основного якості особистості. Гідність передбачає усвідомлення людиною своєї соціальної значущості і постає як прояв її моральної самосвідомості. У цьому сенсі воно визначається позитивним ставленням людини самої себе, коли її думки і дії піддаються самоаналізу до і подальшої самооцінки, тобто, гідність вказує не тільки на соціальну значущість людини, але і на її адекватну самооцінку.

Зміст гідності як етико-психологічного утворення полягає в осмисленні та об'єктивній самооцінці Людиною своєї соціальної значущості, осмисленні своєї причетності до людського роду, емоційному переживанні потреби у зміцненні та розвитку на цій основі самоповаги і моральної самоорієнтації дій і при мобілізації дій чином (не втрачаючи почуття власної гідності) у будь-яких життєвих обставинах - у результаті, в резистентності, що народжується

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ГІДНОСТІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

2.1. Психологічні моделювання процесу розвитку гідності особистості школяра у системі сучасної освіти.

З соціальної точки зору, гідність відображає особливе місце, найвище становище, яке займає людина як така в порівнянні з іншими живими істотами. Воно є властивістю *homo sapiens* через його потенційну здатність бути мислячою і творчою істотою, носієм розуму, волі та відносини. З цієї позиції людина виступає відповідальною за все, що відбувається навколо неї. З огляду на найвище становище, на відміну від тварини, яким рухає інстинкт, людина, стоїть перед необхідністю осмислювати явища життя і вибудовувати ставлення до світу, що відповідає його особливому становищу.

З точки зору етичної, гідність – це морально – етична оцінка, що посилається на адресу людини, духовний світ якої відповідає морально-етичним нормам, виробленим людством. З цієї позиції, сутність феномена гідності полягає саме в моменті оцінки, усвідомлення та переживання цінності людини, виправданості та корисності її існування.

Похідним даного поняття є ще вужче значення гідності як характеристика певної людської якості. У цьому випадку ми говоримо про наявність у людини безлічі достоїнств, таких як чесність, порядність, вірність та ін.

З погляду психологічного, гідність є результатом самооцінки, самосвідомості індивідуальної значимості. У межах психологічного аспекту сама людина постає як світ, яке гідність пов'язується з поняттям самості, з правом на індивідуальне своєрідність. Кожен приймається як даність і має гідність остільки, оскільки він не є зліпок з іншого, нехай навіть найдостойнішої людини, а має свій внутрішній автономний світ, гідний поваги як носій людських якостей.

У культурологічному аспекті, гідність - це поняття, що відображає відповідність кожної конкретної людини досягненням сучасної культури. Мати

гідність з позиції культури означає стояти на рівні сучасної культури, жити в її контексті, бути носієм цієї культури. Нині - гуманістична культура.

У широкому значенні поняття «людська гідність» охоплює всі сторони людського життя, починаючи з гігієнічного (сучасна людина містить своє тіло і свій одяг відповідно до вимог сучасної культури, а неохайність і неохайність виступають як зовнішні показники відсутності гідності) і закінчуючи правовою (людина) у будь-якій ситуації веде себе як слід за законом, не переступаючи його не з почуття страху покарання, а через внутрішню нездатність робити те, що людину негідно).

Його розгляд проводиться різноаспектно: гідність - це явище життя, гідність - це ставлення до об'єкта «Я сам», гідність - це особистісне якість суб'єкта, що усвідомлює себе в соціальних зв'язках. Гідність як соціально - психологічне новоутворення особистості, як ставлення себе, проявляється як соціальне через ставлення до людини як феномену, як представнику людства; через етичну повагу до свого «Я»; як психологічне ставлення себе як носію свідомості, волі, розуму та творчості.

При формуванні цієї інтегральної якості відіграє свою вирішальну роль спрямованість на об'єкти «Я» та «ІНШИЙ», матиме значення міра розвиненої самосвідомості та адекватність самооцінки, емоційне внутрішнє проживання людиною своєї особистої значущості та позитивна «Я – концепція».

Основними елементами структурного змісту гідності як особистісної якості виступають такі елементи: ціннісний образ Іншого, образ мого «Я», образ Людини як такої та образ людства. Дані елементи перебувають у найскладніших взаємозв'язках, вони «вбудовуються» одне одного.

Моделлю гідності, що формується, є в різній своїй модифікації ця «вбудованість»: кожен з елементів більше або менше розвинений, або поки відсутня, їх взаємозв'язки та ролі нестійкі та вкрай динамічні. Процес сходження до гідності являє собою наявність чотирьох шаблів: образ Іншого, образ Я, як Людини, ціннісний образ Людини автентичної та інтегральне утворення: ставлення до «Я» як представника людства». Сутнісною ознакою гідності є ставлення до себе як Людини, заломлене через призму ставлення до Іншої та

Людини як такої. Новоутворення має двоїстий характер, будучи соціальним і психологічним одночасно.

Процес формування гідності – процес активний та динамічний, індивідуальний для кожної особистості. Показниками сутнісних ознак є приватні особисті якості людини: гордість і скромність, самоповага, духовна охайність, чесність, принциповість, точність і вірність своєму слову, сумлінність - всі ці якості виявляються в узагальненому показнику – резистентності особистості.

Молодший підлітковий вік та вік ранньої юності є найбільш сприятливими для процесу формування гідності як соціально-психологічного новоутворення особистості. Це пов'язано з тим, що у віці розвивається самосвідомість, формуються позитивна «Я-концепція» і моральні звички поведінки. Підготовча роль у здобутті цих основних особистісних якостей відводиться дітям молодшого шкільного віку, в учнів початкової школи необхідно формувати ціннісні стосунки до норм культурного життя.

Завданням - домінантою виховання молодшого підлітка є формування уявлень про людину як суб'єкт життя та найвищої цінності на землі. Саме в цьому віці у дитини відбувається усвідомлення свого «Я», розвиток здатності сприймати себе як сторонній об'єкт та оцінювати цей об'єкт — суб'єкт у його зв'язках із навколишнім світом. Педагогічне сприяння особистісному розвитку полягатиме цьому етапі у формуванні образу Людини як феномена світу. Тому на цьому етапі педагогу необхідно організувати осмислення образу Людини, образу гідної Людини, образу Іншої людини, що допоможе школяреві зіставляти образ гідної Людини та образ своєї «Я», формувати шанобливе та дбайливе ставлення до Людини, розвивати здатність орієнтуватися на Іншу людину, співвідносити свої дії з урахуванням оточуючих людей.

Сприйняття себе людиною та оцінка себе як людини є духовним фундаментом майбутньої гідності як ставлення до себе. Якщо на цьому етапі не буде сформовано ставлення до Іншої людини, то надалі можна отримати квазі-гідність, коли особисте «Я» буде понад усе. Прикладом такого крайнього прояву може бути ідеологія націоналізму і фашизму, коли заради свого звеличення,

люди можуть не тільки не зважати на інших людей, але й готові знищувати інші нації, аби знову здобути почуття власної гідності.

Дослідження, які проводилися нами в гімназії, показали, що передумовами цього є: завищена самооцінка, переоцінювання своїх здібностей, неприйняття іншої людини, завищені вимоги до іншої людини, які найчастіше виявляються вже у старшого підлітка. Ось чому дуже важливо на кожному віковому етапі вирішувати своє завдання – домінанту.

Основним завданням психологічної практики є формування ціннісного ставлення до соціального устрою людського життя. Вміння вибудовувати стосунки з іншими людьми, зберігаючи при цьому своє «Я», допоможе підлітку вирішити проблему «Я» - «ВОНИ», зайняти гідне місце у гідній групі. Вирішуючи завдання формування способу життя, гідного Людини, педагог допомагає вирішити проблему осмислення образу свого «Я», формування особистісного внутрішнього світу «Я», що надалі допоможе щодо його життєвої позиції.

Вирішуючи на кожному етапі завдання - домінанту, тим самим здійснюємо процес формування гідності з урахуванням вікових особливостей школярів. Для педагога робочим визначенням якості особистості школяра, що проектується, є наступне.

Гідність - це позитивне ставлення до себе, де в ролі об'єкта виступає моє «Я», основою якого є ставлення до мого «Я» як людини в ролі *homo sapiens*, *homo moralis*, *homo faber*, виступаючи як саморегулятор діяльності та поведінки. Гідність - це соціально-психологічний конструкт в особистісній структурі людини, що народжується в тривалому процесі формування ставлення його до себе як носія сутнісних людських якостей поетапно: від поваги до Інших - до поваги свого «Я», від ціннісного ставлення до Людини - до образу людства на землі. Гідність - це соціально-психологічний конструкт в особистісній структурі людини, що народжується у процесі формування ставлення до себе як носія сутнісних людських якостей, таких як бути «розумним», «моральним», «діяльним». Таким чином, гідність є інтегральною освітою у структурі людини, світоглядною – за характером відносини, етичною – але природою та структурою

відносин, ключовою – за роль у житті Людини. Тільки таке розуміння гідності виявляє його дивовижну властивість бути ключовою освітою, визначаючи сутнісним чином характер поведінки, діяльності та життя людини загалом.

Сприятливі становленню гідності як глибинного внутрішнього утворення особистості будуть психологічні механізми: самосвідомість і самооцінка як здатність сприймати себе об'єктом, спрямованість і суб'єктність як здатність пізнавати та вибудовувати свої відносини, «Я-концепція» як здатність сприймати себе як цілісний світ.

Процес виховання гідності цілісний і тривалий, з урахуванням вікової модифікації його необхідно здійснювати з молодшого шкільного віку до ранньої юності. Процес формування гідності - постійне сходження з одного рівня на інший, більш високий, і, в результаті, до гідності в його завершеному цілісному вигляді.

2.2 Методичні особливості процесу становлення гідності як особистісної якості.

Ключовим питанням становлення власної гідності є питання змісту, тому що він зумовлює соціально сутнісний бік виховної справи. Тому психолого - педагогічний акцент насамперед ставиться на змісті, але не на способах, засобах, умовах та прийомах виховної роботи з дітьми. Методи, засоби, операції, дії, прийоми – все це нейтральне забезпечення процесу цілеспрямованого виховання особистості, тому що особистість розвивається через освоєння, засвоєння та присвоєння досягнень культури, а розроблені педагогікою методики та технології – це найбільш оптимальний шлях оволодіння багатством культури.

Ставлення становить основний зміст виховання. У концепції особистості система психологічних зв'язків - відносин постає як головна характеристика особистості, її рушійна сила. Згідно з його визначенням, «відносини представляють свідомий, вибірковий, заснований на досвіді психологічний зв'язок його з різними сторонами об'єктивної дійсності, що виражається в його діях, реакціях та переживаннях. У свою чергу, вони утворюються та формуються

у процесах діяльності. В. Мяснцев вважав, що ставлення змістовно визначає особистість як активного суб'єкта з виборчим характером його внутрішніх переживань і зовнішніх дій, вкладених у різні сторони дійсності. У цьому контексті він розглядав і позицію особистості як «інтеграцію домінуючих виборчих відносин людини, в якомусь суттєвому для нього питанні». [157, С.48, 348].

Гідність як психологічний механізм є ставлення, і, отже, методика його формування виходить з обліку психологічного становлення та розвитку відносини: суб'єкту забезпечується надання образу об'єкта, суб'єкт повинен мати можливість вступати у взаємодію Космосу з об'єктом; суб'єкт у цій взаємодії має набути соціально значимий і особистісний зміст цього об'єкта; ці процеси супроводжуються позитивними емоціями, що дозволяють суб'єкту «привласнити» об'єкт, тобто. запровадити їх у свою особистісну структуру як цінність. З погляду суб'єкта даної освіти, процес формування гідності стає сходженням школяра до здобуття гідності.

Людина не характеризується набором якостей - вона визначається відносинами до найвищих цінностей життя. Знання, вміння та стосунки наповнюють діяльність дітей у процесі виховання. Але при цьому пріоритетними є відносини, коли сутність особистості визначається як система соціальних відносин до світу, суспільства та людини. Невипадково О. Леонтьєв визначав діяльність як активну форму вираження відносин. Для педагога головне у тому, що діяльність наповнюється проживанням відносини, але у цьому, щоб у ході діяльності проживалося ціннісне ставлення, тоді діяльність лише стає чинником духовного збагачення особистості дитини. [127, С.250].

«Виховання не що інше, як формування духовних потреб, а однією з них є потреба не знає межі ненаситного культурного піднесення», - каже М.Каган.[91, З. 304]

Культуровідповідне виховання - постійне щоденне відтворення культури у всіх її проявах, що здійснюється шляхом здійснення зусиль всіх учасників виховного процесу. Це сходження ступенями цивілізації у вигляді прояви в індивідуально вільній формі культурних досягнень суспільства.

Виховання з позиції культури є організоване педагогом-професіоналом послідовне та неухильне введення дитини в контекст сучасної культури за допомогою послідовного оволодіння всіма основними досягненнями світової культури в ім'я щасливого проживання людиною життя на землі.

Культура визначає характер, мету, зміст виховання. Підсумком культуроподібного виховання є ті новоутворення у структурі особистості дитини, які вона сформувала як сучасна людина, яка увійшла в контекст світової культури, здатна жити на її рівні, сприяти її подальшому розвитку та збагаченню. Це проявляється через матеріальні цінності як засоби його існування, перетворення довкілля, в культурі просторового середовища та інтер'єру. Показником культури людини служить його мова, зовнішній вигляд, вибір діяльності, наявність ідеалів, але головне - його взаємини з людьми, де людина виступає як найвища цінність. [62, С.28]

Ідея гуманізму набуває широкого розвитку та поширення в даний час. І гуманізм стає якісним заходом культури та критерієм оцінки ступеня її сучасності. Гуманізм виражає внутрішню сутність культури, і якість культурності визначається не зовнішніми ознаками, а гуманістичністю його змісту.

З розвитком гуманістичної концепції змінюється і ставлення до дитинства - воно стає гуманістичним у тому сенсі, що в дитині починають визнавати людину, про дитинство складається уявлення як про найважливіший період закладання основ особистісного «Я», а на виховання покладають найважливішу функцію - розвиток людини, здатної стати *homo universale*.

По відношенню до людини як цінності життя слід дотримуватись адекватних даному ціннісному відношенню поведінкових норм, вироблених у процесі історичного сходження культури до висот гуманізму.

Розвиток власної гідності передбачає сприяння новоутворенням у структурі тіла та душі дитини, організму та особистісного внутрішнього світу, його форми взаємодії зі світом та змісту цієї взаємодії. І тому сутнісними показниками психолого -педагогічного процесу виступають фізичні, психологічні та соціальні новоутворення в особистісній структурі учня. Вони ж

стають і критеріями професійної оцінки діяльності освітян. Ознакою успішності виховання стануть ті ж сутнісні показники, які відповідають високим досягненням сучасної культури, що свідчить про здатність дитини, що розвивається, до життєдіяльності в сучасних умовах життя, що дозволяє їй здійснити сутнісне призначення людини бути homo sapiens, homo faber і homo moralis.

Процес становлення та розвитку гідності вибудовується як послідовне цілеспрямоване вікове формування ряду соціально-психологічних утворень, що становлять якість особистості. Основним механізмом формування таких утворень є спрямованість особистості, і, отже, характер об'єктів спрямованості визначає характер змісту процесу

- перша змістовна складова – формування образу Іншого як людини та ціннісне ставлення до іншого: «інший» - частина мого життя; "інший" - розширення мого внутрішнього світу; "інший" - творець досягнень культури, якими Я користуюся; «інший» - така сама людина, як Я, схильний до страждань, той, хто переживає радості, хвилювання, горе, турботу, успіх і невдачі, в діалозі з іншим я пізнаю себе...

- друга змістовна складова – формування образу Людини при усвідомленні себе як людини: «моє Я» мислить, як це властиво людині; «моє Я» спілкується з людьми та приймає загальнолюдські норми моралі; «моє Я» творить життя і засоби життя, як кожна людина, що народилася на землі...

- третя змістовна складова – формування образу «мого Я»: моє «Я» як людина не може інакше чинити; мені як Людині властива совість;

- четверта змістовна складова - уявне розміщення «мого Я» в образі людства, а значить, набуття почуття представництва мого «Я» всього людства: Я як частина людства, наділеного розумом, не можу не хвилюватися за долю природи; Я є частиною моєї батьківщини, і моє життя – частина життя народу; Я як людина залишаю продукт своєї творчості для людства.

Ці елементи не підсумовуються, вони «вбудовуються» [284] один в одного, так що «Інший» осмислюється як «Людина», а власне «Я» оцінюється через призму «Людини», і «людиною» усвідомлюється вся сукупність людей на землі.

Базою такого живого тонкого освіти, безсумнівно, є суб'єктність, міра якого також розвивається з віком.

Субстанцією виховного процесу є діяльність, організована педагогом цілеспрямовано як вирішення виховних завдань за педагогічної стратегії, обумовленою метою виховання. Система виховання забезпечує освоєння вихованцем засобів та способів взаємодії з навколишньою дійсністю на рівні досягнень сучасної його культури. Різноманітна творча діяльність оснащує дитину безліччю способів взаємодіяти зі світом, розширює простір вільного волевиявлення, забезпечує у майбутньому можливість заробляти засоби існування. Організована діяльність життєздатним фактором стає тільки тоді, коли забезпечує дитину життєво значущими вміннями і знаннями, що дозволяють їй вільно в сучасному і в майбутньому вибудовувати свідомо власну поведінку, а значить, власне життя.

Вирішення проблеми формування гідності особистості стає можливим лише у системі гуманістичного виховання. Дана якість особистості, будучи ключовою, забезпечує гармонійну моральність особистості, яка в людському співтоваристві приймає, виконує та шанує норми гуртожитку та його закони, але, при цьому, виключає тлумачення цих норм та підпорядкування їм як важкий тягар та обов'язковість, яка нібито стоїть на перешкоді для розвитку індивідуальності. Дві сторони проблеми визначають два напрями педагогічної уваги: змістовний та процесуальний. Вирішення першої задачі розташовується в аксіологічному полі і передбачає виділення системи цінностей та ціннісних відносин як програмного змісту виховного процесу.

Основними категоріями, що відбивають цей зміст, є Людина, Життя, Суспільство, Природа. Ці найвищі цінності становлять основу гуманістичної виховної мети, а ставлення до цих цінностей і ті новоутворення в особистісній структурі школяра, які формуються під час виховного процесу.

Головною фігурою в школі стає Людина у всіх її різновидних проявах: малюк та старшокласник, учні та вчитель, директор школи та технічний працівник, гість школи, батько. Проголосивши найвищою цінністю Людини, система виховання вже визначила ціннісні стосунки до людей взагалі, до

людства як такого, до Іншого, якого сприймає учень, і до себе самої як Людини. У системі гуманістичного виховання всі чотири об'єкти спрямованості особистості забезпечуються об'єктивно та неухильно. З'являється потенційна можливість формування гідності. І суть проблеми тоді полягає в тому, які педагогічні акценти, яке інструментування чи інтонування системи гуманістичного виховання, щоб ці потенції реалізувалися.

У гуманістичній школі діяльність дітей завжди гуманістична, бо об'єкт відносини «Людина» завжди є у житті школяра як природна і звична орієнтація цей ціннісний об'єкт. Жодна людина не може бути використана як засіб в ім'я будь-яких засобів, навіть найвищих. Він завжди виступає за будь-яких ситуацій метою.

Гуманістична позиція виробила спільні сутнісні прояви гуманістичного ставлення до людини у конкретних реальних поведінкових характеристиках, таких як:

- безумовна повага людини, яка передбачає важливість для кожної людини життєвого самопочуття та благополуччя іншу людину, незалежно від віку, становища, успіху, посади, здібностей, здоров'я, успішності дитини, її зовнішності, поведінки, рівня розвитку, соціального статусу сім'ї, його вчинку в даний момент, його слів, запозичених з дорослого середовища, його ставлення до педагога;

- дотримання недоторканності особистості - фізичної та духовної, яка передбачає заборону право розпоряджатися його життям, заборона на приватну та особисту власність, на внутрішнє життя, на таємниці та секрети особистості, на особистісне простір людини, її волю, відносини та способи проживання життя, на право ставити дитині питання про сім'ю, про подіях у його особистому житті, на право забирати у нього речі та предмети, на право вчителя розповідати публічно на батьківські збори про неуспіх дитини, на право оприлюднити його хвороби та ін;

- прийняття людини як даності, яка полягає в тому, щоб враховувати історію життя людини, долю та соціальне середовище знаходження, соціальні можливості для розвитку, які надала йому історія його життя і які надає йому

конкретний вік, враховувати сімейні умови, вікові незручні для дорослих прояви, кризові стани дорослішання, незрілі думки, смішні вчинки, помилки тощо.

У гуманістичній школі дитина – це завжди школяр, який відчуває себе людиною серед інших людей, він свідомо конструює своє поведінка не відповідно до вимог та норм, не під тиском страху та контролю, а відповідно своєму уявленню образу людини і під тиском власного уявлення про власну гідність, тому стрижневим ставленням виступає моральне ставлення, проживання школярем незмінно у будь-якій діяльності та будь-яку годину життя. Система ціннісних відносин становить зміст виховання, тому що жити - значить «ціннісно встановлюватися» [26], а моральне ставлення до людини є основою та ядром даного змісту.

2.3.Емпіричне дослідження розвитку власної гідності дітей молодшого підліткового віку

Першим завданням, яке вирішувалося під час експерименту, було виявлення уявлень учнів про ключове поняття «гідність», способи його осмислення, значущості, і навіть виявлення ставлення до образу гідності.

Для виявлення реального положення нами було використано методику «незавершених речень», необхідно було дописати 5 речень та відповісти на запитання:

1. Коли я кажу гідність, я маю на увазі.
2. Я помітив (а), що люди, які мають гідність, це люди.
3. Мені здається, що я маю (ні) гідність (а), тому що я завжди (іноді, ніколи)...
4. Я хотів би мати гідність, щоб...
5. Людині, яка має гідність легше (важче) живеться, тому що...
6. Я можу назвати відомих людей, які явно мають гідність. Це...

У відповідь перше запитання респонденти розділилися кілька груп.

У першій групі (10 %) розуміють, у чому проявляється гідність особистості, дають розгорнуті відповіді, хоч і завжди точне визначення сутності категорії гідності, знають їх основні поведінкові прояви.

Друга група (15,3%) має уявлення про окремі сторони гідності особистості, але повного та узагальнюючого визначення дати не можуть. А також назавжди точно характеризують, у чому саме гідність проявляється.

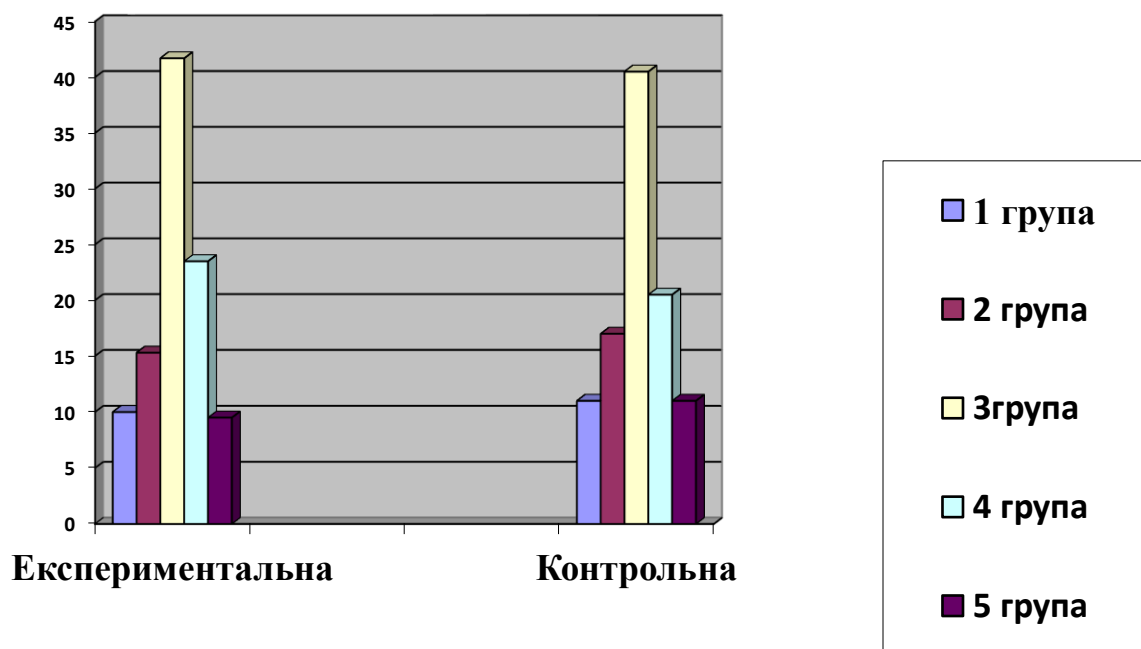
Третя група (41,7 %) поєднує поняття гідності з іншими близькими по суті моральними якостями. Деякі з респондентів вважають за гідність будь-які позитивні якості людини.

У четвертій групі (23,5 %) важко відповісти, не знають або мають поверхове уявлення про те, в чому проявляється гідність особистості.

У п'ятій групі (9,5%) склалися неправильні уявлення про істинність поняття «гідність» («псевдогідність») цей результат підтверджується у відповідях на інші питання.

Рис.2.1

Вихідні показники уявлення про гідність учнів

Дослідження свідчить про те, що недостатню сформованість в учнів ключового поняття «гідність», рівень моральних понять на низькому, середньому рівні, тому утруднено осмислення образу Людини, яка має гідність.

Залежно від того, наскільки сформовані ціннісні відносини у дітей, можна судити про професійно-особистісні якості педагога. Основним чинником виховання є особистість педагога. К. Ушинський писав, що «... у вихованні все має ґрунтуватися на особистості вихователя, тому що виховна сила виливається лише з живого джерела людської особистості. Тільки особистість може на розвиток особистості, лише характером можна утворити характер»[246, С.63-64], тому лише людина, що має гідність може виховати гідного. Гідність педагога є основою гуманістичного ставлення до дітей, є для дітей образом гідності як якості особистості.

Таблиця 2.1

Аналіз сформованості поняття гідність у педагогів

Педагоги	Експериментальні	Контрольні
Мають труднощі із визначенням	6%	14%
Підміняють поняття гідності	13%	36%
Вважають, що мають гідність	68%	67%

Аналіз анкетування педагогів виявив таку картину: важко дати визначення гідності 6% педагогів гімназії експериментальних класів 14% педагогів контрольних класів; 15% підміняють поняття гідності матеріальним благополуччям 13% педагогів експериментальних класів та 36% педагогів контрольних класів школи; вважають, що вони мають гідність 68% педагогів експериментальних класів гімназії і 67% педагогів контрольних класів школи. проведене дослідження показує, що при формуванні гідності особистості школяра педагогу необхідна спеціальна

Проведене дослідження показує, що при формуванні гідності особистості школяра педагогу необхідна спеціальна психологічна підготовка та рівень

особистісного розвитку. Важливою умовою у формуванні гідності особистості школяра є сформованість особистісної гідності педагога.

З метою подальшого дослідження з огляду на вікову модифікацію були використані методики для визначення особистісних показників молодших підлітків.

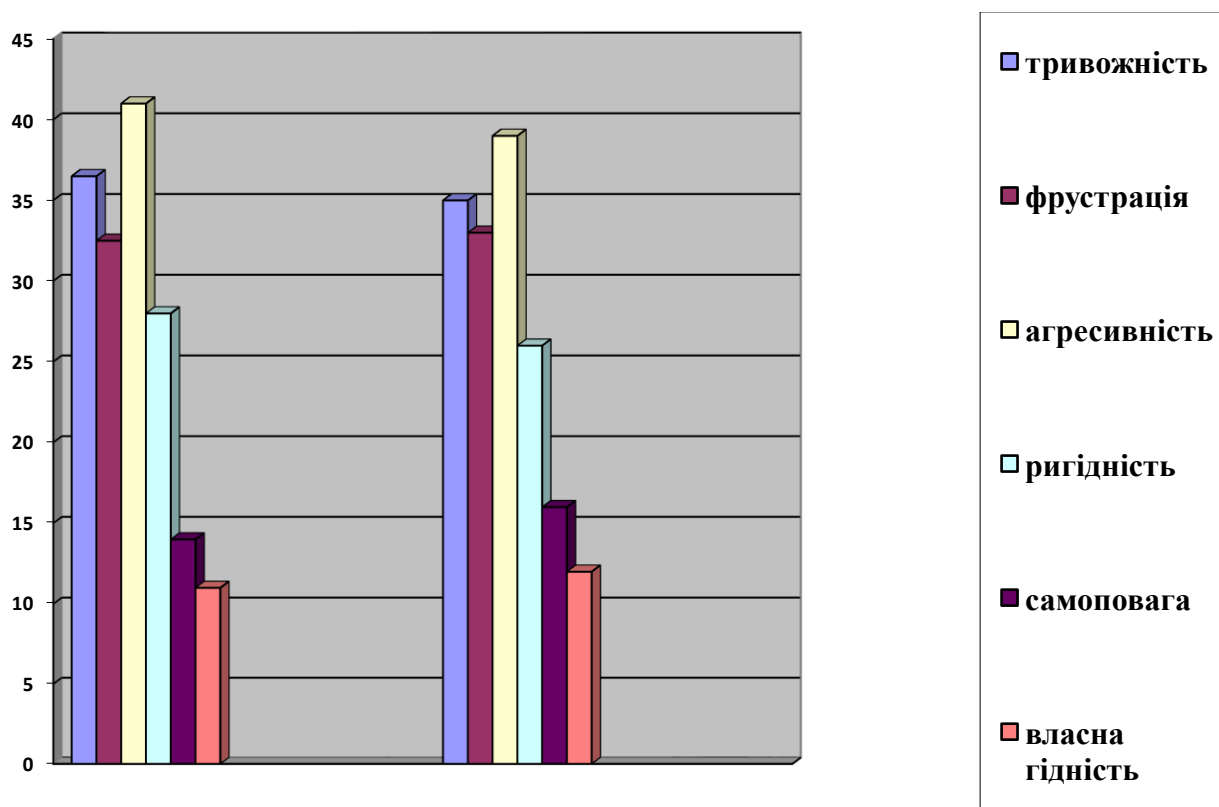
Методика самооцінки психічних станів (за Г. Айзенком) дозволяє оцінити такі психологічні показники, як тривожність, агресивність, фрустрація і ригідність.

Для вимірювання рівня самоповаги був використаний особистісний опитувальник «Шкала самоповаги Розенберга» (Rosenberg's Self-Esteem Scale).

Результати дослідження співвідношення особистісних показників у експериментальній та контрольній групах представлені на рис.2.2

Рис.2.2

Співвідношення особистісних показників на початку дослідження

Дослідження особистісних показників учнів в освітньому просторі на початку дослідження засвідчили високі показники тривожності, фрустрації, агресивності і ригідності в обох групах: експериментальній та контрольній. Водночас, показники самоповаги особистості та особистісної гідності не були високими.

Гідність формується як будь-яка особистісне якість людини за загальним об'єктивним закономірностями розвитку. Будучи конкретним інтегральним утворенням гідність визначає специфічні особливості методики формування.

Три фактори освіти диктують три вектори психолого - педагогічної діяльності вихователів: створення соціального виховного середовища, організацію творчої діяльності та осмислення світу та себе в цьому світі. Враховуючи динамічність цих факторів, необхідно міру та пріоритет кожного з них визначати відповідно до віку вихованців. Дані факторні компоненти не є сумарною сукупністю, їх взаємозв'язки набагато складніші: у наданому дитині соціальному середовищі розгортається її діяльність, і в процесі активної взаємодії з навколишнім світом протікає осмислення і середовища, і діяльності, і себе як «Я», що володіє внутрішнім автономним світом .

Організацію цілеспрямованого процесу формування гідності особистості школяра в гімназії ми простежували за трьома освітніми факторними векторами. Перший факторний вектор — культивування шкільного середовища як гуманістичного, де повага до Людини є традиційною. Культивування визнання Іншого як унікальності, уваги та інтересу до Іншого, взаємодопомога, сприяння та співчуття Іншому. Безперечний вплив соціального середовища на дитину, для якої мікросередовище її життєдіяльності надає їй досягнення культури. Сила середовища у тому, що воно є джерелом розвитку дитини. Однак виховний вплив середовища завжди обмежений рамками тієї культури, яка властива мікросередовищу - у цьому її слабкість. І лише завдяки гімназії дитина має соціальне середовище, яке несе в собі всі основні здобутки культури. Гімназія розсуває соціальні кордони та збільшує силу середовищного фактора засобами художніх творів, факторами соціального життя. Педагогічно організоване середовище в гімназії надає школяреві живий конкретний образ гідності як цінності людини.

У нашій експериментальній гімназії змістом середовища як фактора соціального розвитку особистості виступали предметно – просторове оточення (естетично оформлені центральний хол, актові зали, конференц-зал, кабінети, читальний зал, гарна та зручна їдальня, озеленення рекреацій, затишні куточки

відпочинку та ін.), соціально - поведінкове оточення (привітність та доброзичливість, поважне ставлення до будь-якої людини в гімназії), подійне оточення (традиції гімназії: урочиста лінійка, присвячена Дню знань та випускний бал випускників, «Ми школярами стали» та «Посвячення в гімназисти», День Науки та гімназійна НВК учнів, вибори президента та, проведення олімпіади у початковій школі «Розумники та розумниці» та інтелектуального марафону «Мудра Сова» та ін.) та інформаційне оточення (інформаційні стенди в гімназії, внутрішня мережа - Інтернет, електронна пошта, вільний доступ бібліотека – інформаційний центр гімназії, Інтернет – клуб, інформаційний простір Незалежної держави учнів, шкільна газета «Тринадцятий вагон» та ін.) – сукупність їх розгортається на тлі природного оточення дитини. Педагог, який професійно використовує об'єктивний вплив даних соціальних агентів, надає цьому впливу цільової спрямованості, переводячи соціальну ситуацію розвитку в педагогічну - тим самим, створюючи середовище, що виховує. Організована педагогом середовище виступає чинником соціального розвитку дитини через те, що вона розгортає перед ним спосіб життя на рівні високої культури, дозволяючи освоювати всі досягнення культури природно входити в контекст сучасної дитини культури. Саме собою соціальне середовище немає позитивного результату, - вона стає виховним чинником лише у разі активної взаємодії із середовищем дитини як суб'єкта. Чим більша кількість об'єктів соціального середовища увійде до контексту діяльності дитини, тим ширше розгортається палітра соціальних відносин. Чим більша кількість проживається подій як причетності дитини до соціального середовища, тим впевненіше можна сказати про продуктивну дію фактора середовища. «Сприятливим» для особистісного розвитку середовищем стає культурне середовище, у просторі якого дитина вступає в активну взаємодію з досягненнями культури.

Професійне знання ролі середовища у вихованні особистості ставлять педагога перед проблемою ціннісних характеристик соціуму, у якому розгортається діяльність групи чи окремої людини. «Виховним» середовищем

стане лише таке соціальне оточення, яке приймає як основи життя Добро, Істину та Красу.

Добро як орієнтація на благо Іншого і сприяння реальному благу цього Іншого створює в середовищі дитини її безумовну захищеність. Самопочуття дитини відрізнятиметься впевненістю, спокоєм, відкритістю. Відсутність добра як принципової підстави життєдіяльності групи негайно породжує агресію сильних на адресу слабких та загальну настороженість кожної дитини. За такого соціального оточення гуманістичне виховання неможливе. Істина як цінність знання про існування об'єктивного, незалежного від свідомості людини явища зумовлює дійсну свободу людини: пізнання неминучого стає основою його вільного вибору, бо при пізнанні істини знаходить здатність передбачати наслідки своїх дій.

Краса як єдність форми та змісту сприяє дивовижному творенню душі: краса навчає людину любити життя. Коли Макаренко казав, що бити на красу - це бити напевно, він розкривав внутрішню силу впливу краси на будь-яку людину: вона вкидає людину у високі переживання та проживання життя, прив'язуючи її до життя більше ніж інстинкт існування. Люблячи життя, дитина прагне зберегти його, не знищувати прояви життя, прагне до розвитку та вдосконалення життя.

Говорячи про соціальне середовище як чинник духовного розвитку дитини, ми не звужуємо це поняття до соціальних взаємин, а включаємо в дане поняття все предметно-речове облаштування життєдіяльності дитини. Адже воно теж соціально несе в собі добро, істину та красу.

Основним каналом впливу середовища на формування особистості є традиція - такі загальноприйняті форми поведінки, які відтворюються членами шкільного колективу постійно, приймаються оточуючими як природний варіант вираження ставлення до людей, школи, вчення, праці та інших об'єктів ціннісного порядку (Привітання, звернення до учнів на ім'я), до вчителя - на ім'я та по батькові) внаслідок колективного осмислення та загального прийняття.

Але найсильнішим механізмом впливу оточення суб'єкта, відповідний оцінний вплив соціального середовища: тобто, людей, які мають цінність.

Каналами соціального впливу навколишнього середовища є:

- поведінковий стандарт, який пред'являється середовищем в силу повторюваності, традиційності форм соціальної поведінки - тоді Гідність набуває видимого образу для кожної дитини;
- оціночні реакції оточуючих людей у школі на поведінку дітей – тоді формується певний образ «мого Я» у згоді з отриманою оцінкою;
- раціональний вплив, що ініціює осмислення значущості ситуації життя з погляду гідної людини, що розвиває здатність з позиції гідності вирішувати життєві ситуації та проблеми.

Другий педагогічний факторний вектор - це організація творчої діяльності з елементами індивідуальної творчості, що дозволяє виявити значущість Я як Людини.

Умовою людської діяльності є наявність суб'єкта та об'єкта діяльності, на який спрямована активність суб'єкта. Діяльність для того і організовується педагогом, щоб завдяки цій цілеспрямованій активності дитина вступала у взаємодію різними об'єктами світу, і взаємодіяла як носій власної свідомості, власної волі та певного відношення. Тоді навіть організована групова справа відкриває дитині свободу вибору, прояв автономного Я, і це Я збагачується свідомістю своєї автономності та окремоті.

Діяльність, організована педагогами гімназії - проблема життя, яку належить вирішувати дітям, отже вчинене кожною дитиною в ході цієї діяльності ставало подією її життя, значною частиною життя та досвідом життя. Успіхи та досягнення відзначалися, віталися. Ситуація успіху інструментувалася як самовираження «Я» учня. Організація творчої діяльності у гімназії здійснювалася через створення учнівського самоврядування, через організацію наукового товариства учнів, проведення інтелектуального марафону «Мудра Сова», предметних олімпіад, творчих виставок та конкурсів, а також через систему шкіл додаткової освіти: художню, музичну, циркову. Основною умовою організації творчої діяльності в гімназії було надання кожній дитині можливості участі у різноманітній діяльності, вибору справи до душі, де кожен міг виявити свою індивідуальність та творчі здібності. Але у цьому прояві свого «Я» провідна

мотивація носила творчу методику: гімназист, виявляючи своє «Я», привносив у світ щось, їм створене. У гімназії цінувалися та цінуються будь-які творчі справи: спектакль – свято колективу, конкурс віршів, концерт музичної школи, шаховий турнір, циркова вистава тощо.

Оснастивши дитину здатністю вступати у взаємодію з світом, проживаючи разом з ним ціннісні відносини до світу, осмислюючи в діалозі з дитиною особистісний сенс того, що відбувається, педагог дедалі більше стверджує професійну позицію «людина – людина», а дитина все більш вільно виконує головну соціальну роль людини. Характерна риса діяльності дітей – осмислення похідної активності. У системі виховання усвідомленість походить від рівня особистісного сенсу, виявлення дитиною як суб'єктом діяльності особистісної значущості те, що вона «тут і зараз» виробляє. «Неважливо, що саме ти робиш, важливо, щоб усе, до чого ти торкаєшся, змінювало форму, ставало не таким, як раніше, щоб у ньому залишилася частка тебе самого» [54, С. 179]. Так розширюється масштабність особистості, збільшуються зв'язки зі світом, людина стає цікавою, і життя для неї відкривається своєю цікавою стороною. А те, що він висловив своє «Я», утвердив своє «Я», сприяє досить високій самооцінці та почуттю людської гідності. Відбувається сходження не лише до здобутків культури, а й до самого себе як індивідуальності.

Третій педагогічний факторний вектор – організація послідовного осмислення своєї гідності як Людини. Діяльність може бути предметною та духовною. Під духовною діяльністю розуміється проживання відносин у взаємодії з об'єктом, а ядром такої духовної діяльності є осмислення як значущості об'єкта життя, і значимості відносин щодо нього.

Осмислення - це процес інтелектуального та емоційного зусилля, в результаті якого встановлюється зв'язок «Я» суб'єкта з об'єктом реальності, коли пізнаний об'єкт, що вже має значення, знаходить для суб'єкта особистісний сенс. Осмислення організовується в ім'я осмислення, і для суб'єкта об'єкт постає у своїй значущості, але вже не у своїй обмеженій предметності. Осмислити - це думати і говорити не про речі, а про їх значення. Зрештою, осмислення як

духовна напруга потрібне для того, щоб мати гармонійне єдине уявлення про світ і про себе, в цьому світі розташованому, з покладеною місією на тебе, як людину. Осмисленню підлягають насамперед найвищі цінності життя - те значуще, без чого немає життя на землі.

Суть осмислення у осягненні цінності об'єкта світу – значущості його для людського життя. Ціннісне ставлення до дійсності, докорінно перетворює поведінку, бо в поведінці дитина вибудовує ставлення до того, що ціннісно для неї або для інших людей, і тоді їй не потрібні нагадування про правила поведінки і зайвим стає контроль за поведінкою, оскільки ціннісне ставлення диктує поведінку. Правила та контроль лише допомагають впоратися з імпульсивністю, недосвідченістю, невмінням регулювати свої дії.

Осмислення - це процес інтелектуального та емоційного зусилля, в результаті якого встановлюється у свідомості зв'язок «Я» суб'єкта з об'єктом реальності, коли пізнаний об'єкт, що вже має значення, знаходить для суб'єкта особистісний сенс. Він протікає під час спілкування суб'єктів, він організовується у діалозі суб'єктів, він відбувається за ціннісно-орієнтовної діяльності усвідомлюючого суб'єкта, під час дискурсивної діяльності і відбувається у художній діяльності, коли суб'єкт сприймає чи творить художній образ гідності.

Організація осмислення свого «Я» як Людини в гімназії здійснюється через використання:

художнього матеріалу:

- кіно, відео («Учитель співу», «Весна, літо, осінь, зима та знову весна», «Діти небес» та ін.);

- літературний (М.Ремарк, Р.Кіплінг, С.Цвейг та ін.);

- музичний (І.Чайковський, Б.Окуджава, Ю.Лоза, В.Третяков та ін.);

науково-етичного матеріалу:

- годинник спілкування («Абетка ввічливості», «Що таке моє «Я». «Твоє ім'я - Людина» та ін.);

- Творчі вечори («Тархани - куточок Росії», «Ім'я в історії Росії» та ін.)

твори-роздуми, есе («Моє уявлення про Школу Гідності», «Я читаю про Чайку Джонатан» та ін.);

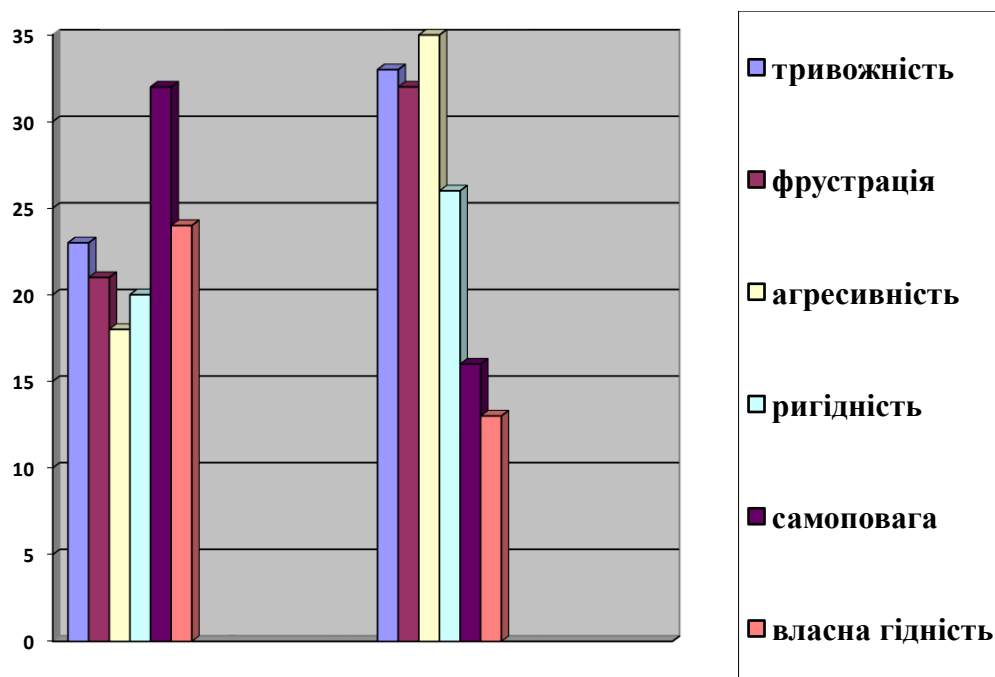
■ публіцистичного матеріалу

- літературні композиції («Пройшовши сходами століть, ти до досконалості наближалася...»), «Юність, обпалена війною» та ін.);

- сценічні композиції («Полліанна» по повісті Е.Портер, «Біле на чорному» та ін).

Рис.2.3

Співвідношення особистісних показників в кінці дослідження

З метою фіксування прояву гідності ми використали систему методик, яка дозволяла виявити низку показників. Це такі методики як цілеспрямоване педагогічне спостереження, бесіда, опитувальники, анкетування, проектні методики та ін.

Методичні форми розвитку гідності особистості школяра різноманітні. Слід зазначити, що ці методики виконували подвійну функцію: фіксуючи наявність новоутворення і прояви гідності, вони сприяли формуванню та розвитку цього новоутворення.

Висновки до другого розділу

Основними елементами структурного змісту гідності як особистісної якості виступають такі елементи: ціннісний образ Іншого, образ мого «Я», образ Людини як такої та образ людства. Дані елементи перебувають у найскладніших взаємозв'язках, вони «вбудовуються» одне одного, отже «Інший» осмислюється як «Людина», а власне «Я» оцінюється через призму «Людина», і «людиною» усвідомлюється вся сукупність людей землі. Виховання гідності – сприяння новоутворенням у структурі тіла та душі дитини, організму та особистісного внутрішнього світу, його форми взаємодії зі світом та змісту цієї взаємодії. І тому сутнісними показниками виховного процесу виступають фізичні, психологічні та соціальні новоутворення в особистісній структурі вихованця. Вони ж стають і критеріями професійної оцінки діяльності освітян. Ознакою успішності виховання стануть ті ж сутнісні показники, які відповідають високим досягненням сучасної культури, що свідчить про здатність дитини, що розвивається, до життєдіяльності в сучасних умовах життя, що дозволяє їй здійснити сутнісне призначення людини бути *homo sapiens*, *homo faber* і *homo moralis*.

Процес становлення та розвитку гідності вибудовується як послідовне цілеспрямоване вікове формування ряду соціально-психологічних утворень, що становлять якісний зміст особистості. Основним механізмом формування таких утворень є спрямованість особистості, і, отже, характер об'єктів спрямованості визначає характер змісту процесу. Процес виховання гідності цілісний і тривалий, з урахуванням вікової модифікації його необхідно здійснювати з молодшого шкільного віку до ранньої юності. Процес формування гідності -

постійне сходження з одного рівня на інший, більш високий, і, в результаті, до гідності в його завершеному цілісному вигляді.

ВИСНОВКИ

Гуманістична орієнтація сучасної освіти передбачає науково-методичну розробку проблем, пов'язаних з формуванням у зростаючої людини ставлення до самої себе як соціально значущої особина на основі почуття власної гідності. Представниками гуманістичної психології проголошена декларація про гідність особистості кожного. Дослідження психології особистості людини дозволяють розглядати гідність як найважливішу моральну якість і вище моральне почуття, що поєднує особистісну цілісність, інтегративність людської реальності.

Гідність як характеристика особистості у процесі становлення та розвитку особистості виступає як етико-психологічне новоутворення, але, водночас, є чинником подальшого розвитку особистості, граючи роль основного якості особистості. Гідність передбачає усвідомлення людиною своєї соціальної значущості і постає як прояв її моральної самосвідомості. У цьому сенсі воно визначається позитивним ставленням людини самої себе, коли її думки і дії піддаються самоаналізу до і подальшої самооцінки, тобто, гідність вказує не тільки на соціальну значущість людини, але і на її адекватну самооцінку.

Зміст гідності як етико-психологічного утворення полягає в осмисленні та об'єктивній самооцінці Людиною своєї соціальної значущості, осмисленні своєї причетності до людського роду, емоційному переживанні потреби у зміцненні та розвитку на цій основі самоповаги і моральної самоорієнтації дій і при мобілізації дій чином (не втрачаючи почуття власної гідності) у будь-яких життєвих обставинах - у результаті, в резистентності, що народжується.

Гідність - це позитивне ставлення до себе, де в ролі об'єкта виступає моє «Я», основою якого є ставлення до мого «Я» як людини в ролі *homo sapiens*, *homo moralis*, *homo faber*, виступаючи як саморегулятор діяльності та поведінки. Гідність - це соціально-психологічний конструкт в особистісній структурі людини, що народжується в тривалому процесі формування ставлення його до себе як носія сутнісних людських якостей поетапно: від поваги до Інших - до поваги свого «Я», від ціннісного ставлення до Людини - до образу людства на землі. Гідність - це соціально-психологічний конструкт в особистісній структурі

людини, що народжується у процесі формування ставлення до себе як носія сутнісних людських якостей, таких як бути «розумним», «моральним», «діяльним». Таким чином, гідність є інтегральною освітою у структурі людини, світоглядною – за характером відносини, етичною – але природою та структурою відносин, ключовою – за роль у житті Людини. Тільки таке розуміння гідності виявляє його дивовижну властивість бути ключовою освітою, визначаючи сутнісним чином характер поведінки, діяльності та життя людини загалом.

Сприятливі становленню гідності як глибинного внутрішнього утворення особистості будуть психологічні механізми: самосвідомість і самооцінка як здатність сприймати себе об'єктом, спрямованість і суб'єктність як здатність пізнавати та вибудовувати свої відносини, «Я-концепція» як здатність сприймати себе як цілісний світ.

Процес формування гідності – процес активний та динамічний, індивідуальний для кожної особистості. Показниками сутнісних ознак є приватні особисті якості людини: гордість і скромність, самоповага, духовна охайність, чесність, принциповість, точність і вірність своєму слову, сумлінність - всі ці якості виявляються в узагальненому показнику – резистентності особистості. Молодший підлітковий вік та вік ранньої юності є найбільш сприятливими для процесу формування гідності як соціально-психологічного новоутворення особистості. Це пов'язано з тим, що у віці розвивається самосвідомість, формуються позитивна «Я-концепція» і моральні звички поведінки.

Розвиток власної гідності передбачає сприяння новоутворенням у структурі тіла та душі дитини, організму та особистісного внутрішнього світу, його форми взаємодії зі світом та змісту цієї взаємодії. І тому сутнісними показниками психолого-педагогічного процесу виступають фізичні, психологічні та соціальні новоутворення в особистісній структурі учня. Вони ж стають і критеріями професійної оцінки діяльності освітян. Ознакою успішності виховання стануть ті ж сутнісні показники, які відповідають високим досягненням сучасної культури, що свідчить про здатність дитини, що розвивається, до життєдіяльності в сучасних умовах життя, що дозволяє їй

здійснити сутнісне призначення людини бути homo sapiens, homo faber і homo moralis.

Процес становлення та розвитку гідності вибудовується як послідовне цілеспрямоване вікове формування низки соціально-психологічних утворень, що становлять якісний зміст особистості. Процес виховання гідності цілісний і тривалий, з урахуванням вікової модифікації його необхідно здійснювати постійно і послідовно в системі освіти. Процес формування гідності - постійне сходження з одного рівня на інший, більш високий, і, в результаті, до гідності в його завершеному цілісному вигляді.